Bergensposten.

JUNI 2004 7. ÅRGANG

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998 med et hefte i året. Dette er det 7. i rekken.

Ansvarlig redaktør:	Yngve Nedrebø
Ansvarlig for layout og utforming:	Tom Myrvold
Trykk:	Statsarkivet i Bergen
Opplag:	ca. 1000

ISSN 1501-4436

Omslagsbilde:
Tom Myrvold

Redaktøren

Vi sender ut eit nytt nummer av Bergensposten, det første av to i 2004. Nok ein gong er det eit produkt som er blitt til i eit samarbeid mellom arkivtilsette og arkivbrukarar. I Bergensposten er vi opne for å ta med stoff som har ein eller annan relasjon til Statsarkivet i Bergen, og som vi trur kan vere til varig glede for dei som har kontakt med institusjonen.

Dette nummeret viser eit solid spenn i stoff og interesse, frå dei eldste dokumenta vi har i samlingane våre, fragment av ei bønnebok frå rundt år 1200, via ei avhandling om Rosendal birk og birkeretten, soknepresten i Kvinnherad sine notat om vær og landbruksdrift på 1820-talet, og arbeidet med historia om dei norske immigrantane i USA, arkivet etter krigsreportaren Albert Henrik Mohn, til spørsmålet om innføring av elektroniske billettsystem på bussane i Hordaland på 1980-talet!

Gerhard B. Naeseth (1913-1994) var ein sentral person i arbeidet med historia om dei tidlege norske immigrantane i Amerika, og han etablerte Vesterheim Genealogical Center i 1974. I år er det 30 år sidan senteret vart starta, og 10. juni i år var det 10 år sidan professor Naeseth døydde. I samband med markeringa av dette har Blaine Hedberg sendt oss ein artikkel.

Kirsten Alsaker Kjerland er historikar med Afrika som spesialitet, men ho har óg arbeidd ved Bergen byarkiv med arkivet til Albert Henrik Mohn (1918-1999), og har laga katalogen over arkivet og innleiinga til den. Innleiinga har ho arbeidd om til ein artikkel, og den er det som kjem på trykk her.

Jørn Øyrehagen Sunde er stipendiat i rettshistorie ved Juridisk Fakultet ved Universitet i Tromsø, og er i sluttfasen med ei lærebok i rettshistorie, men har likevel funne tid til å sende oss ein omarbeida versjon av avhandlinga si om Rosendal birk, der han óg drøftar tilhøva rundt dei andre birka på Vestlandet.

Irene Valvik Vågen er førstekonsulent ved Statsarkivet i Bergen, og har nett gjort seg ferdig med ei bok til 75-årsjubileet til Transportbedriftenes Landsforbund, avdeling Hordaland. Der har ho arbeidd med mellom anna spørsmåla om effektivisering av billetteringssystema, og det er dette ho presenterer i artikkelen sin.

Marianne Herfindal Johannessen er arkivar ved Statsarkivet i Bergen og har tidlegare levert mange artiklar til Bergensposten, mellom anna ein i 2002 om prost Hertzberg og hans observasjonar av vær og landbruk på prestegarden i Kvinnherad. Her kjem den andre delen, som tek føre seg åra 1820-1830.

Åslaug Ommundsen er stipendiat ved Senter for Mellomalderstudiar ved Universitetet i Bergen. Ho har sett på dei eldste dokumenta som ligg ved Statsarkivet i Bergen, og har sendt oss ein gjennomgang av tekstane, og fortel historia om korleis fragmenta dukka opp, og korleis dei har vorte brukte.

Neste nummer av Bergensposten kjem først i desember 2004.

Norwegian immigrants to the United States. A biographical Directory, 1825-1850, volume four 1849 - av Gerhard B. Naeseth og Blaine Hedberg

Gjennom storparten av livet sitt samlet professor Gerhard B. Naeseth stoff om den tidlige norske innvandringen til USA. Det skulle bli til et fembinds verk. Da han i 1993 sendte ut det første bindet skrev han i forordet at han hadde håp om å få se verket fullført i sin levetid. Det fikk han dessverre ikke, for allerede i 1994 døde han. Men verket er nå på god vei til å bli fullført. Blaine Hedberg overtok arbeidet med det biografiske verket, og han har nå sammen med de andre ansatte ved Vesterheim Genealogical Center and Naeseth Library sendt ut det fjerde og nest siste bindet. Det første bindet kom i 1993, det andre i 1997, og det tredje i 2000.

Dette fjerde og nest siste bindet gir stoff om 3458 immigranter som kom fra Norge i 1849. Biografiene dekker 255 sider, og i tillegg er boken utstyrt med register ordnet etter fornavn og et register ordnet etter siste bosted i Norge. Bostedsregisteret forteller om store grupper med utvandrere fra Aurland, Balestrand, Bamble, Biri, Bø i Telemark, Fåberg, Gjerpen, Gran, Hjartdal, Hol, Jevnaker, Kragerø, Landvik, Lyngdal, Nes (Buskerud), Nord-Aurdal, Nordre Land, Rennesøy, Rollag, Sannidal, Sigdal, Siljan, Skånevik, Vang i Valdres, Voss, Østre Gausdal og Øystre Slidre - i tillegg til mindre grupper fra mange andre deler av Norge.

Dette biografiske verket bygger på et møysommelig innsamlingsarbeid basert på kilder både i Norge og USA. Materialet er ordnet etter skipslistene som har dannet utgangspunktet for arbeidet, og er supplert fra kirkebøker, folketellinger om emigrantlister - i tillegg til at en etter hvert omfattende litteratur har vært konsultert. En enorm arbeidsinnsats ligger bak. Registrene gjør boken lett å finne fram i.

Interesserte nytter anledningen til å skaffe seg boken, som kan bestilles fra Vesterheim Genealogical Center and Naeseth Library, 415 W. Main Street, Madison, Wisconsin 53703-3116, USA.

Yngve Nedrebø

(Blaine Hedberg:)

The last thirty years at the Vesterheim Genealogical Center and Naeseth Library

The 1975 sesquicentennial of Norwegian migration to America sparked an interest in genealogy, especially among the Norwegian-Americans. On July 4th of that year, Norwegian dignitaries, including His Majesty, King Olav V, were present for the re-enactment of the departure of the ship *Restauration* one hundred and fifty years earlier. Similar observances took place in New York on October 9, 1975, the anniversary date of the arrival of this ship in New York harbor. Both countries considered this a very important event.

Vesterheim recognized that this important anniversary sparked a genealogical interest among their membership by the increased number of genealogical inquiries received at the Museum. The Museum staff, lacking sufficient genealogical resources, was unable to answer these letters. At the October 1974 annual meeting of Vesterheim, the board of directors voted to establish a Vesterheim Genealogical Center and they named Gerhard B. Naeseth its first director. Naeseth already had a full-time position as Associate Director of the University of Wisconsin Libraries, but he accepted the volunteer position, as long as the center would be located in Madison, Wisconsin. Naeseth took all of the unanswered inquiries and set to work. He took great advantage and credited part of his genealogical successes to the wonderful collections found at the University of Wisconsin libraries and the Wisconsin Historical Society. Since the early 1950s, he had personally amassed great many resources relating to Norwegian and Norwegian-American genealogy, especially collecting biographical information on the Norwegian immigrants that arrived in the United States during the years 1825-1850. His ultimate goal was to publish this immigrant material in a five-volume set.

The Museum's board of directors set objectives for the genealogical center including «providing information from a multitude of sources, such as Norwegian local histories, published and manuscript family histories, newspapers, census records, church records, and cemetery transcripts for those who cannot do the searching themselves; serving as a clearing house for those working on Norwegian and Norwegian American families; collecting family histories and other materials; providing guidance in the preparation and publication of family histories; publishing lists of new books and articles relating to Norwegian and Norwegian-American genealogy; encouraging the transcribing of cemetery inscriptions, as well as church and other original records.» Membership in the Vesterheim Genealogical Center was open to all members of the museum. As an aid to the members of the

Vesterheim Genealogical Center, a modest periodical, entitled, *Norwegian Tracks*, was also published and distributed to the museum membership and others with interests in Norwegian-American genealogy.

Naeseth encouraged the members of the genealogical center to share with him information on projects that related to Norwegian-American genealogy, including transcription of census records, church records, cemeteries and passenger lists. As editor of *Norwegian Tracks*, he published new acquisitions of books at the Center, a column of member's genealogical inquiries and often lists of new family histories and local histories in Norway. Several Center members also supplied articles of interest for *Norwegian Tracks*.

During these formative years, he responded to an average of five genealogical inquiries a day and in 1974 began charging $3/hour for research. At the same time genealogical center membership was $4/year. Naeseth worked from a basement office in his home. In 1976, he began looking for some volunteers in the Madison area to assist with the mailing of *Norwegian Tracks* and to help with some research in the area libraries. As early as 1977, members began sending in obituaries for inclusion in the genealogical center collection. Also in 1976, Naeseth began giving lectures at the annual Nordic Fest in Decorah, Iowa. In 1976, a genealogy advisory committee was established. The first committee members included John Christianson, Decorah, Iowa; Donald Jorgensen, Willmar, Minnesota; Dean Madden, Decatur, Illinois and Gerhard Naeseth. In 1979, Marilyn Sorensen was added to the committee.

Following Naeseth's official retirement from the University of Wisconsin in June 1978, the genealogy advisory committee encouraged him to present more lectures and workshops on Norwegian-American genealogy. He averaged nearly one lecture or workshop a month during the years 1978-1982.

During Naeseth's summer vacations he traveled throughout the Midwest copying tombstones in Norwegian-American cemeteries. In all, he transcribed the tombstones from over eight hundred cemeteries. In 1980, he began sharing some of these transcripts with the Vesterheim membership, through printed transcripts in *Norwegian Tracks*. By the summer of 1980, Naeseth was inundated with genealogical requests and asked the membership for ideas to help assist him in answering the thousands of inquiries. In January 1981, the Executive Committee of Vesterheim took action to help relieve the situation and raised the hourly rate for service from the Center to $8.00/hour for members and $10.00/hour for non-members. The intent of the board was to build up a fund which would permit some clerical and research assistance. The board voted to raise the annual genealogical center membership in 1982 to $6.00/year.

In 1981, Barbara Lee joined the Center as a volunteer. During the same year

others volunteered long distance and carried on genealogical center related projects, including indexing the Norwegians in the 1900 Iowa census records. Volunteers in Norway began indexing select emigration records for the Center collection.

In 1981, Vesterheim received a gift of $1000.00 from the Bygdelagenes Fellesraad (National Council of Bygdelags) to assist in purchasing a microfiche copy of the 1801 Norwegian census. At the same time the State Archives in Bergen gave a microfiche copy of the Bergen passport records 1874-1924. In 1984, Vesterheim entered into an agreement with the Family History Library in Salt Lake City to purchase microfilm copies of Norwegian church and census records. Shortly after this agreement donations began arriving to assist with the purchase of these records. Slowly the Center added to its resources.

In October 1982, Naeseth made another appeal to the membership. He sensed that if something did not change, he would not be able to publish the twenty years of research he had done in preparation for *Norwegian Immigrants to the United States, a Biographical Directory, 1825-1850*. Naeseth had been liberal with his time in answering inquiries and he «strongly hinted that contributions, either financial or exchange – are very much in order». His new 1982 policy limited his research to those who would pay the hourly rate for his assistance.

It was this issue of *Norwegian Tracks* and his plea for help that prompted Blaine Hedberg to meet with Gerhard Naeseth and propose a joint effort of working together to answer these inquiries. Naeseth was skeptical, but offered to mentor Hedberg if he agreed to volunteer for a year. After a successful year of mentoring, Hedberg began officially working for the Vesterheim Genealogical Center.

By 1984, the genealogical center membership was just over 800 members. Thousands of dollars were being contributed to purchase microfilm copies of Norwegian church records. Books and research materials were actively being pursued. Naeseth and Hedberg continued to work out of Naeseth's home office. In addition, they had a shelf of research materials in the microforms room at the University of Wisconsin-Memorial Library. Visitors started to arrive and request help. By 1988 the situation became critical and Naeseth spoke with the Director of the University of Wisconsin-Memorial Library. He offered a small office (about 170 square feet) that could be used temporarily for Vesterheim research efforts. Hedberg located a couple of used microfilm readers and in October 1988 the microfilm collection and a portion of the Norwegian local history collection were moved into room M306B in the University of Wisconsin-Memorial Library. Others volunteered and worked at the center including Shirley Puhl, Margo Hansen, Linda Harvey and Michael Bovre. In 1990 Gerhard Naeseth wrote, «We have an excellent team. We work well together and appreciate each other's strengths, we enjoy learning together». In 1993, Carol Culbertson joined the staff as a researcher.

Others who have worked at the Center over the years include, Lorraine Hawkinson, librarian, Karen Fretheim, Bjarne Breilid, translator, Jason Kirsch, Per Kjelland-Lund, Vicky Kvist, Jerry Paulson, Solveig Quinney and Judy Vezzetti. Naeseth and Hedberg also led several genealogical research tours to Norway in the years 1986, 1989, 1992 and 1997.

In January 1989, the genealogy advisory committee now comprising Sanford Fosholt, Ann Gesme, Marilyn Sorensen, Forrest Brown and Duane Fenstermann met to decide how best to plan for new and permanent quarters for the genealogical center. In March 1989, Vesterheim embarked on a Genealogical Center campaign, led by Marwin Wrolstad. The campaign's goal was to raise $350,000 to purchase a building in Madison to permanently house the genealogical center. In just three years, over $459,000.00 had been raised, in part from the generous genealogical center membership and a $160,000 pledge from the John A. Johnson Foundation of Madison, Wisconsin. This pledge was given in living memory of Mrs. Ruth Johnson Weston, a granddaughter of John A. Johnson. A suitable building, designed by Marshall-Erdmann of Madison, was located just eight blocks from the University of Wisconsin Memorial Library and the Wisconsin Historical Society. Occupation of the new quarters took place on July 13, 1992 and Vesterheim became the official owner of the property on January 4, 1993. Later additions to the genealogical advisory committee included Dr. C. Marvin Lang, James Honsvall and Lars Løberg.

Blaine Hedberg took over as editor of *Norwegian Tracks* in 1993, in part, so that Naeseth could continue with the publication of his opus, *Norwegian Immigrants to the United States, 1825-1850*. Naeseth announced his retirement as Director of the Vesterheim Genealogical Center on May 31, 1993. He published volume one of *Norwegian Immigrants to the United States* in August 1993. At the same time he made arrangements for the bulk of his personal genealogical collections to transfer to Vesterheim. At this time the Vesterheim board voted to officially rename the operation as the «Vesterheim Genealogical Center and Naeseth Library». In the spring of 1994, Darrell Henning, then Vesterheim Museum director, appointed Blaine Hedberg, Director of the center and Shirley Puhl as Assistant Director. Gerhard B. Naeseth died on June 10, 1994.

The Vesterheim Genealogical Center and Naeseth Library has received many monetary donations, grants and equipment gifts over the past thirty years. Some of the more recent include a 1996 grant of $10,000.00 from the Evjue Foundation in Madison, Wisconsin, to assist with the indexing programs and records conservation at the center. In 1998, a $ 100,000.00 donation was received from Signe Ostby Cook and her husband, Scott, in honor of her father, Byron C. Ostby and the Ostby family's distinguished tradition of service to Norway. The Ostby Education Center, completed in March 2000, and located on the second floor of the Vesterheim Genealogical Center is the result of this honored gift.

In 2001, the Vesterheim Board of Trustees reaffirmed it's commitment to completing Naeseth's scholarly work and established the Gerhard B. Naeseth Chair for Genealogical Research and Publication and named Blaine Hedberg the first Fellow to hold this position. Hedberg turned the day-to-day activities at the Center over to Carol Culbertson and he embarked on the project of completing Gerhard Naeseth's immigrant histories. Recently the fourth volume in this series has been completed.

In 1974 Gerhard Naeseth wrote, «If interest continues, I dream that the Vesterheim Genealogical Center could be a considerable force for the fostering and development of genealogical activity among the Norwegian-Americans». Thirty years later, the center continues to grow and his dream is still alive!

Kirsten Alsaker Kjerland:
Verdensborger og fanastril: Albert Henrik Mohn og hans etterlatte papirer.

Albert Henrik Mohn; Fanastrilen som viste Norge verden. (fra fru Mohns private album)

De fleste voksne nordmenn husker eller har hørt om journalist og forfatter Albert Henrik Mohn (1918-1999). Han var en av Norges første profesjonelle utenrikskorrespondenter og opererte på den offentlige arena gjennom radio, aviser og bøker i et halvt århundre. Han begynte sin karriere i 1941 med å skrive for Norsk Tidend i London og sluttet sitt yrkesaktive liv nesten 60 år etter med en avisartikkel i Bergens Arbeiderblad i 1999. Han var en skarp analytiker som livet igjennom evnet å skaffe seg viktig informasjon til riktig tid. Åtti år gammel skrev han to artikler der han postulerte at Osama bin Laden snart ville bli en av Vestens farligste fiender; i 1998 var dette et ukjent navn for de fleste nordmenn.

Den som ønsker å skaffe seg informasjon om Albert Henrik Mohn liv og virke har på mange vis en lett match. Som en start kan en gå til hans memoarer; ***Vår utsendte medarbeider*** fra 1988 og ***Krigsreporteren*** fra 1990. Utenom disse finnes et førtitalls noveller, romaner og politisk orienterte reportasjebøker, samt tusenvis av avisartikler. Den som ønsker å grave enda dypere skal besøke Bergen Byarkiv som i 2002 gjorde hans etterlatte papirer tilgjengelig for publikum. Denne artikkelen beskriver en del av det materialet som finnes etter Mohn, samtidig som det antydes enkelte spørsmål som det på grunnlag av disse arkivsakene kan være forskningsmessig interessant å stille.

Gjennom ordningen av arkivet fikk jeg et visst kjennskap til Albert Henrik Mohn, men uten hjelp fra hans enke, den engelskfødte Margarita Stella Mohn (1918-2003), hadde verken ordningen av arkivet eller skrivingen av denne artikkelen blitt helt den samme. Så lenge ordningen varte (gjennom siste halvdel av 2002) hadde hun og jeg en rekke møter og en mengde telefonsamtaler, og da denne artikkelen var under forberedelse hadde vi fortsatt kontakt. Da jeg la fram en første

grovkladd for henne, resulterte dette i flere tettskrevne sider tekst. Hun var alltid konstruktiv og hadde stor lyst til å finne det korrekte svaret på ethvert spørsmål. At Albert Henrik Mohn i 57 år av sitt lange liv hadde en god intellektuell sparrings-partner i henne, er det liten tvil om. Hun fortalte mange ganger at han ikke alltid var overbegeistret for hennes synspunkter, men at han som oftest likevel valgte å reformulere sine tekster etter at hun hadde sagt sin mening. Ved flere anledninger hadde han god hjelp av hennes språkmektighet; ikke minst de gangene han hadde oppdrag i fransktalende land. Da Algerie-krisen raste og Mohn fikk i oppdrag å dekke uroen, gikk det for eksempel ikke mange dagene før han sendte telegram og bad henne komme etter. Fru Mohn fikk en engelsk venninne til å passe deres eldste sønn og ble borte i to måneder. Hun opererte som tolk og han fikk så gjort det han skulle. Uten hennes hjelp ville neppe ***Trikolor og månesigd: Marokko, Algerie, Tunis*** kommet i 1954. Mot slutten av livet gav han uttrykk for at hun hadde vært en svært viktig støtte for ham. For meg virket hun som en stor inspirator.

Innlevering og innhold

Størsteparten av Mohns etterlatte materiale finnes ved Byarkivet i Bergen. En mindre del – alt radiorelatert stoff – er i NRKs arkiv i Oslo. Fru Mohn leverte de respektive institusjonene materialet høsten 1999. Byarkivet mottok syv kartonger i september dette året, men fordi det manglet midler, ble materialet liggende usortert til 2002.

De fleste historikere kjenner spenningen forbundet med en haug med ukjent og usortert materiale. De samme menneskene kjenner også godt fortvilelsen når man forstår at det ikke finnes antydning til orden i rotet. I Mohns tilfellet ble saken ikke det grann bedre ved at han hadde en lei tendens til å la være å datere det han drev med. Dette var den opprinnelige årsaken til at jeg tok kontakt med fru Mohn. Etter hvert som hun forstod at Byarkivet hadde til hensikt å ta vare på materialet på en måte hun satte pris på, bestemte hun seg for å avlevere flere ting. Mye av dette gikk direkte inn i eksisterende arkivserier, men i to tilfeller kom det helt nye ting for en dag: Det første var en konvolutt med saker som vedkom bruddet mellom Albert Henrik Mohn og NRK i 1959. Det andre var en upublisert roman kalt ***Vi skal videre***. Begge deler skal jeg komme tilbake til om litt.

Mohns etterlatenskaper spenner fra det ganske private til det helt pro-fesjonelle, men mesteparten av stoffet skriver seg fra hans virksomhet som forfatter og profesjonell utenrikskorrespondent. Brorparten dekker perioden 1975 til 1998. Ingen vet lengre hvor store deler av det tilvirkede materialet fra 1945 til 1975 befinner seg, men at det en gang eksisterte og var betydelig, er helt sikkert. Bare fotografiene, forlagskontraktene, bokomtalene og portrettintervjuene dekket hele hans yrkesaktive periode.

De tidligste fotografiene skriver seg fra en militær treningsleir som norske

myndigheter etablerte i Skottland under den andre verdenskrigen. Her oppholdt Mohn seg i forbindelse med egen militæropplæring på slutten av krigen. Ved ankomst London i 1941 ble han ikke funnet stridsdyktig. Først helt mot slutten av krigen ble han tilbudt militæropplæring. Han fikk til slutt løytnants grad. De første bildene fra hans tid som utenrikskorrespondent skriver seg fra en reise til Tyskland i 1947. Dette dreier seg om en samling fotografier som viser den ufattelig armod den sivile tyske befolkningen levde under like etter krigen. Bildene fra 1950- og 1960-tallet dominerer fotosamlingen og de fleste er fra land i Asia og Afrika. Mange er grusomme og viser døde og lemlestede mennesker, og minner om at Mohn nesten bare oppsøkte områder preget av krig og konflikt. De fleste fotografiene er kjøpte pressebilder. Han skaffet seg eget fotoapparat i første halvdel av 1950-tallet, men med unntak av en større billedsamling fra Afghanistan på 1980-tallet, utgjør dette en svært liten del av det totale. Fotografiene utgjør 1,5 hyllemeter, cirka ¼ av det totale.

Samlingen av bokomtaler av egenproduserte bøker og forlagskontrakter er stor og nær på komplett. Det stoffet dekker perioden fra 1950 til 1992 og viser at Albert Henrik Mohn etter et par famlende begynnerår ble en storprodusent som forlagene tidvis må ha tjent gode penger på. Ikke minst gjelder dette Gyldendal Norsk Forlag og Harald Grieg som var hans forlegger i hans mest produktive fase. Mellom 1947 og 1974 gav Mohn ut minst en bok i året. I årene 1948, 1949, 1952, 1953, 1958, 1960, 1967 og 1972 kom det to bøker årlig. Til sammenligning var han nesten for lat å regne mellom 1974 og 1992; da produserte han »bare» 12 bøker. Publikumsresponsen spiller en stor rolle for journalister så vel som forfattere, og arkivet sier mye om hvor viktig dette var for Mohn. Han sakset ut motinnlegg som kom i avisene, tok vare på brev med ris og ros fra folk som mente noe om det han hadde produsert, og abonnerte i alle år på Norske Argus. Bokomtaler klippet han ellers også selv, og under ordningen dukket det flere ganger opp både tre og fire eksemplar av den samme omtalen. Han leste mye og anmeldte gjerne også andres bøker. Måten han formulerte sin kritikk på - ofte så pent pakket inn at den nesten ble usynlig - viser både hvor høflig og vennlig han kunne være, og tyder dessuten på at han hadde stor respekt for alle som satte seg fore å produsere en bok.

Den som vil sammenligne Mohns råutkast til bøker med ferdig trykt tekst, må gå til forlagene. Byarkivet har bare bruddstykker av dette materialet. Til gjengjeld er arkivet rikt på upubliserte tekster. Det finnes ikke mindre enn tretti skisser til noveller, i tillegg til to fullstendige bokmanus som aldri kom i handelen: ***Vi skal videre*** fra 1946 og ***Kampen om det sørlige Afrika*** fra 1980. Begge berører politiske tema som var betent i sin samtid, men jeg tror ikke dette er hovedgrunnen til at de mange forlagene Mohn henvendte seg til vendte tommelen ned. Selv om ***Vi skal videre*** retter kritikk mot den norske regjeringen som oppholdt seg i London under krigen, og er direkte krass mot myndighetenes behandling av krigsseglerne

under og like etter krigen, så tror jeg årsaken er de heller rå seksuelle beskrivelsene som finnes i manuset. Formen er preget av en ung forfatter uten større skrivetrening, men denne første romanen fra Mohns hånd minner likevel mye om den form som siden ble helt typisk for ham. For å forstå hvorfor ***Kampen om det sørlige Afrika*** aldri kom ut, må vi vende blikket mot 1972 da romanen ***Fredsfestivalen*** kom. Den fikk elendig omtale og vakte sterk reaksjon hos radikalerne i Norge. Mellom 1950 og 1972 hadde Mohn en enestående posisjon som korrespondent og forfatter i det norske samfunnet. Han fikk strålende kritikker og opplevde svært mye positiv oppmerksomhet. ***Fredsfestivalen*** ble et definitivt vendepunkt og tiden etter må til sammenligning ha vært litt av en nedtur. Romanen dreide seg om norsk forsvarspolitikk og gav Mohn et ståsted blant de mørkeste av de mørkeblå i Norge. Da ***Kampen om det sørlige Afrika*** ble levert til vurdering, ble det gjort av en gruppe forleggere som hadde ***Fredsfestivalen*** ferskt i minne og det er god grunn til å tro at teksten ble negativt fortolket. Verken formen eller innholdet forklarer godt nok hvorfor denne boka aldri kom ut.

Arkivmaterialet forteller sitt om en mann som var på farten størsteparten av sitt yrkesaktive liv. Mellom 1947 og 1987 reiste han minst en gang i året på en utenlandsreise. De fleste av hans pass og pressekort ligger i arkivet, og samlingen inneholder dessuten en mengde mindre notatbøker som han brukte under sine mange intervju. Alt tyder på at han leste seg opp – via aviser, magasiner og bøker - før han foretok en av sine mange reiser, og at han var ganske godt forberedt før han drog av sted. I felten ble avisartikler og radiokåseri til, og disse ble fortløpende sendt hjem til Norge. Vel hjemme – oftest etter en pause som var lagt til sommeren da han drev med hagearbeid og dyrket sjølivets gleder innaskjærs – begynte han å arbeide med et bokmanus. Det er helt typisk at han holdt på med en tematikk i ett års tid. Innenfor dette tidsrommet dreide det meste han drev med seg om *en* type problematikk, innenfor *en* bestemt geografi. I 1950/51 dreide for eksempel alt seg om Korea. I 1959/60 var det Østblokken og Sovjet som stod på programmet. Da Ian Smiths regime stod for fall i 1979 var alt han jobbet med sentrert rundt Sør Rhodesia (Zimbabwe) og apartheid.

Mohn reiste vidt og bredt og traff mange celebriteter og statsoverhoder gjennom sitt lange liv, men det er lite som tyder på at Mohn ble »høy på pæra». Fru Mohn var veldig tydelig på at han ønsket kontakt med alle slags mennesker fra alle lag av folket og at han hatet forstilte mennesker. Han sympatiserte med og hjalp gjerne de utstøtte, og årsaken var at han som ung hadde opplevd *å bli behandlet som en spedalsk da han fikk pleuritt*. Seint i livet skrev han om dette ved flere anledninger og mye tyder på at denne sykdommen (som førte til at han ble sengeliggende i minst et halvt år) ble en vekker for ham. Han vokst opp under relativt stabile borgerlige forhold på Hop, og førte på mange vis skam over seg og sine da han fikk en sykdom som den gangen gjerne ble forbundet med lavere lag av

befolkningen. Når han gav uttrykk – ved mange anledninger – for at han likte å bli kalt fanastril og viste at han hørte til et lite lokalsamfunn rundt Nesttun (blant annet ved å skrive i lokalpressen, forfattet sanger til lokale arrangement og stilte opp når det skulle samles penger til en lokal sak), så er dette også tegn på at han ikke så det som positivt å heve seg over andre mennesker.

»Fra Hop til helvete»

Under denne tittelen – som stod på trykk i Bergens Arbeiderblad i desember 1990 – presiserte journalist Torstein Knudsen at Albert Henrik Mohn - som hadde vokst opp i et godt borgerlig hjem – hadde hatt konflikt som sitt levebrød; en hang til å oppsøke steder preget av krig, vold og uro. Dette snakket fru Mohn også mye om, og flere ganger knyttet hun dette til *hans dårlige samvittighet for manglende krigsinnsats under den andre verdenskrigen*. For å understreke poenget nevnte hun en tekst som fortalte med hvilken gru ektemannen hadde opplevd å se en gris late livet på Voss den 10. april 1940: *Tror du en mann som ikke kunne tåle å se en gris bli slaktet, kunne ha drept en tysk soldat? Albert Henrik var fullstendig ute av stand til å drepe.* Hans respekt for alt levende gjorde at Koreakrigen ble en voldsom påkjenning for ham. Hun snakket om Korea som hans »egentlige» krig, og arkivmaterialet viser at han livet igjennom hadde en helt spesiell interesse for nettopp dette landet og dets folk. Da den koreanske regjeringen i 1977 reiste et monument nær Munsan over de 18 journalistene som mistet livet under krigen, var for eksempel Mohn en av de 67 tidligere korrespondentene som var til stede under seremonien. For meg ble hennes tolkning aktualisert da jeg oppdaget at Mohn lot romanfigurene »Henrik» i ***Vi skal videre*** fra 1946 være med på å frigjøre Frankrike fra Tyskland mot slutten av krigen. Dette stemmer ikke på noen måte med virkeligheten, men teksten kan godt leses som et oppriktig, personlig ønske om krigsdeltagelse. Det er neppe tilfeldig at det bare er på dette ene punktet at romanfiguren »Henrik» sin erfaring skiller seg vesentlig fra forfatterens. Ellers har jeg grunn til å tro – ikke minst basert på samtaler med fru Mohn – at romanfiguren og Albert Henrik Mohns egen bakgrunn, oppvekst og tidlig ungdom, ligner til forveksling.

I sine memoarer forteller han selv hva han anså som sin oppgave når han oppsøkte verdens krigsskueplasser. Selv om følgende beskrivelsen gjaldt Korea spesielt, er det lett å se at oppgavene han skisserer også godt kan ha vært mer allmenngyldige:

> *Jeg regnet med at nyhetsbyråene tok seg av det dagsaktuelle ved frontene, og at kommentatorene satte den militære utviklingen inn i et videre perspektiv. Min oppgave var å skildre det koreanske folket i krig, rette søkelyset mot skjebnen til alminnelige mennesker, gjøre lytterne kjent med den ukjente soldat, helst på begge sider av frontlinjen og skjære gjennom all propagandaen som skjulte realitetene.*

Sitatet sier noe om at han næret et ønske om å fortelle »en sannhet», og at han likte å se en sak fra flere sider. Sitatet over antyder videre en sterk interesse for enkeltmennesket og det alminnelige, og dette karakteriserer Mohn både som menneske, journalist og ikke minst som forfatter. Det å la det lidende individet kaste lys over en større problematikk var et litterærpedagogisk grep han benyttet seg mye av, og materiale i arkivet viser at han ikke bare sympatiserte med mennesker på papiret. Han sørget på slutten av 1960-tallet for at et nyfødt barn i Vietnam (med vietnamesisk mor og farget, amerikansk far), som han følte stod i fare for å bli drept, ble adoptert til Norge. Sammen med sin kone så han mange år etterpå til at en del afghanske enker i eksil i Pakistan fikk understøttelse. I enkelte sammenhenger valgte han å støtte en hel gruppe »ofre» gjennom lang, lang tid. Dette gjaldt ikke minst de norske krigsseglerne. Han kom stadig tilbake til den behandlingen de hadde fått under og etter krigen, og når han takket ja til å bli formann i en gruppe som skulle sette opp en utsiktskikkert med myntinnkast på Fanafjellet, var det ikke bare fordi det var en lokal sak, men heller fordi inntekten skulle gå til Krigsseglerforeningen.

Forskningsmessige interessante tema knyttet til Albert Henrik Mohn.

Forskerne har så langt ikke fattet noen som helst interesse for Albert Henrik Mohn. En årsak kan være at det ikke er lenge siden han gikk bort. Nå er det likevel en kjensgjerning at det ikke har vært mange norske journalister som har fått sine liv beskrevet i bøker, og i så måte er Randi Bård Størmers *Gunnar Larsen* (2001) og Sigrun Slappgards *Krigens penn* (2002) hederlige unntak. I følge hans enke er det en viktig annen grunn til at Mohn har blitt ignorert: *Folka i Oslo regnet ham aldri som noe. Albert Henrik fikk aldri innpass i hovedstadens maktkorridorer. Det var kyststrøkene og Vestlandet som var hans arena.* Maktelitens irritasjonen skrev seg, mente hun, tilbake til den gangen da han i 1946 leverte manuset *Vi skal videre* til vurdering. En siste grunn til at forskerne ikke har »kastet» seg over Mohn kan også henge sammen med det faktum at han produserte to selvbiografiske bøker på slutten av sitt liv. Begrunnelsen vil å så fall være at Mohn »skrev det meste selv». Etter å ha gjennomgått arkivmaterialet har jeg sett at Mohn hadde det med å pynte litt på historiene; særlig de eldste og mer private. Dette kommer ikke minst godt fram når en sammenligner teksten i hans upubliserte roman fra 1946 *Vi skal videre* og memoarboka hans fra 1988.

Trendsetter Mohn?

Stemmen. Han gikk nye journalistiske veier. Han brakte verden inn i stuene våre. En legende. Slik huskes Albert Henrik Mohn.

Slik oppsummerer Bergens Arbeiderblad uttalelser fra Herbjørn Sørbø, Reidulf Steen, Martin Lohne, Gunnar Garbo, Geir Grung og Kåre Willoch under overskriften »Slik huskes Mohn» den 10. mai 1999. Sitatet antyder at Mohn hadde vært

en trendsetter. Hvorfor og i så fall på hvilken måte? Lærte for eksempel Mohn det norske folket mer om verden utenfor Norge, og viste han vei for yngre norske utenrikskorrespondenter? Til det siste svarte enken: *Klart. Han gav dem oppskriften. Bare hør på dem som er utenrikskorrespondenter i radio og TV i dag*. Hvem som i sin tid inspirerte Mohn selv er også et relevant spørsmål, og deler av materialet i arkivet tyder på at svaret er Nordahl Grieg. Den unge Mohn »slukte» det Grieg skrev, og en rask kikk på Edvard Hoems bok ***Til ungdommen*** (1989) forteller også at Grieg formidlet verdenspolitikk for Tidens Tegn i mellomkrigsperioden på måter som kan minne om Mohns egen stil både under og like etter krigen. Senere i livet fikk Mohn et langt mer reflektert forhold til Grieg; ikke minst var han da skeptisk til hans »naive» forhold til Sovjetrepublikken på 1930-tallet og Moskvaprosessene. Da Mohn i 1988 kom i en opphetet avisdebatt om dette, stod han steilt på at Grieg manglet »politisk vett» når det gjaldt Stalins politikk.

Men Grieg var bare en av Mohns inspirasjonskilder. Verdenslitteraturen var han kjent med fra han var ganske ung, og han kom fra et hjem der alle slags bøker var tilgjengelig. Da han som tenåring ble sengeliggende, nærmest leste han seg gjennom sykdommen. Broren Frank kjøpte Karl Marx sine samlede verker til ham, og han skal ha lest disse – samt flere filosofiske skrifter – fra perm til perm mens han lå »bundet» til senga. Han beundret Ernest Hemingway, og fru Mohn påpekte at ektemannens korte setninger og skrivestil snarere ligner Hemingways enn Griegs. Den hun trodde var hans viktig inspirasjonskilde var den jødiske journalisten og forfatteren Arthur Koestler. Han var erklært kommunist og jobbet i avisen The Times under krigen. Han ble skamrost for sine artikler, og da romanen ***Darkness at Noon*** kom i 1940**,** ble den en bestselger.

Bruddet i 1959

Da Mohn var i London under krigen kombinerte han arbeidet for Norsk Tidend med arbeid i de norske radiosendinger i BBC. I løpet av denne perioden fikk han stor respekt for og et godt forhold til sjefen for sendingene, Thorvald Øksnevad (»Stemmen fra London»). Vel hjemme i gamlelandet fortsatte både Øksnevad og Mohn i NRK, men i 1959 ble Mohn sagt opp. Årsaken var ifølge sjefen for NRK, Kåre Fostervoll, at Mohn hadde begått et kontraktsbrudd med Rikskringkastingen under oppdrag i Sovjet. Den egentlige årsaken til bruddet er vanskelig å få full klarhet i, men at Fostervoll var under press fra den sovjetiske ambassaden i Oslo - som klaget på Mohns reportasjer - er det liten tvil om. Stemning ble nokså opphetet, og Mohn ble (som han skrev i et brev til stortingsrepresentant Per Lønning den 17. november 1960) etter hvert overbevist om at Fostervoll var interessert i å hindre at det kom fram flere avslørende fakta angående sovjetrussernes okkupasjon av Lettland og de andre randstantene. Øksnevad forsøkte å forhandle, men bruddet var uunngåelig. Saken endte i Stortinget, og avisene mesket seg. Mohn vurderte å gå til sak mot NRK, men han fryktet implikasjonene; ikke minst mente han at han ikke ville

klare å bære en rettssak økonomisk. For familien ble bruddet en belastning på mer enn en måte, og fru Mohn fortalte at dette var den eneste gangen de seriøst vurderte å flytte fra Norge til hennes hjemland. Bruddet førte til at avisene ble hans viktigste arena. Selv om fru Mohn karakteriserte avisjournalistikken som "his bread and butter work" og dermed antydet at denne virksomheten hadde lav prioritet, så er det liten tvil om at avisene i årevis var den viktigste inntekstkildene hans.

Pressehistorisk burde denne saken være interessant både med tanke på journalistenes rettigheter i denne perioden, og – dersom Mohn har rett i at Fostervoll var en svoren Sovjettilhenger da bruddet kom – kan en godt spørre hvem som bestemte hva det norske folk skulle få vite i denne perioden.

Myten om den mørkeblå Mohn

Da jeg begynte ordningen av Mohns etterlatenskaper fikk jeg stadig vekk høre at han hadde vært en særdeles konservativ; ja mørkeblå politisk farget mann. I starten hadde jeg ikke så mange motforestillinger. Arkivmaterialet nøret dessuten opp under dette. I årevis skrev han i Morgenavisen og i Morgenbladet og hans petiter og ledere lå i bunkevis i klipparkivet. Jeg kom dessuten snart over alt materialet i forbindelse med Fredsfestivalen; romanen fra 1972 som vakte slik harme blant venstr-eradikalerne i Norge. Men etter hvert som jeg ble mer kjent med hans kjepphester og snakket med hans kone, ble jeg mer og mer klar over at dette var en grov forenkling av sannheten.

Fru Mohn sa flere ganger at ektemannen ble mer og mer konservativ gjennom deres 57 år lange samliv. Men, presiserte hun, på enkelte områder var han – og forble gjennom hele livet - radikal. Da de først traff hverandre i London i 1942 var han kommunist, en politisk overbevisning han også hadde hatt før krigen. Som tenåring brakte han sin far »til tårer» fordi han støttet Nordahl Grieg i forbindelse med framføringen av skuespillet Vår ære og vår makt. Grieg rettet sitt skyts mot skipsrederne som hadde skodd seg under den første verdenskrigen, og far og reder Sigurd Mohn var bestyrtet over at hans yngste sønn kunne støtte så helhjertet opp om denne svikeren Grieg.

Det politiske skiftet skjedde gradvis. Allerede i 1947, da han reiste gjennom Øst Europa og det krigsherjede Tyskland, meldte den første tvilen seg. Da var han rett og slett skuffet over hvor godtroende han en gang hadde vært. På 1950-tallet var han sjokkert over mangelen på demokrati og frihet for den enkelte i Sovjet, og landets behandling av sovjetiske borgere som vendte hjem fra europeisk fangenskap etter krigen, opprørte ham sterkt. Både før og etter glasnostsperioden i russisk politikk var Mohn en mann som »hatet» det meste av det han ofte beskrev som Sovjets »hykleri». Hans etterlatenskaper er full av avisklipp fra utenlandske aviser som kunne »bevise» dette, og det er ingen tvil om at han gjennom sine tekster hadde til hensikt å vekke det norske folk. Denne kjepphesten red Mohn helt til det siste.

Selv etter Mikhail Gorbatsjov og Glasnost hadde gjort sitt med vårt naboland i øst, forble var han overbevist om at Norge stod i fare for å kunne bli – når som helst – overfalt og »slukt» av den russiske bjørnen. Hovedårsaken til denne kaldkrigstankegangen og hans svært konservative innstilling rundt forsvarspolitikken, var frykten for et nytt 9. april.

I en av nekrologene står det å lese at Mohn kunne »skyte» både til venstre og til høgre; en kunne aldri være sikker på hvem han ville støtte i en sak. Denne observasjonen sier jeg meg helt enig i. Ikke minst fordi han – når det gjaldt imperialisme, rase og humanitet - var radikal hele livet. I ett tilfelle – i forbindelse med mau mau opprøret i Kenya tidlig på 1950-tallet – brakte dette ståstedet ham mange fiender:

I 1952 reiste Albert Henrik Mohn til Kenya og sendte – i kjent stil – snart hjem artikler og kåserier. Hjemme ble stoffet lest med stor interesse. De norske som den gangen bodde i Kenya (cirka hundre voksne) var rasende og forsøkte å få ham kastet ut fra landet. De henvendte seg først til britiske kolonimyndigheter, og dernest til Utenriksdepartementet i Oslo. Da dette ikke gav resultat spleiset de på en helsides annonse – etterfulgt av en lang artikkel om Mohns mange løgner – i Aftenposten. Den norsk-kenyanske hovedforfatteren av denne artikkelen ble flere år etter beskrevet som en vulgær rasist, og det er lett å se at Mohn, som stod for den politiske linjen som hadde anerkjennelse hjemme i Norge tidlig på 1950-tallet, trakk det lengste strået. Nordmennene i Kenya var i utakt på flere områder; ikke minst når det gjaldt rasemessige spørsmål. Alt tydet dessuten på at de ikke fullt forstod hvor avgjørende mau mau opprøret kom til å bli for frigjøringen som kom ti år etter. For Mohn var det viktigste at koloniene ble frigitt; jo før jo heller.

Presse-etisk sett er det grunn til å stoppe litt opp ved de arbeidsmetoder Mohn brukte under Kenyabesøket. I følge kenya-nordmenn som husker Mohns besøk, kontaktet han de norske straks han kom til Kenya. Der ble han tatt imot med åpne armer og over en middag fikk han vite hva de mente om situasjonen. Ved flere anledninger fikk han være med på nattlige patruljer etter mau mau opprørere. Etter kort tid gikk det opp for folk at han skrev om dem på måter som absolutt ikke tjente deres sak; og i mange tilfeller var teksten slik at de ikke kjente seg igjen. Politisk sett var Mohn hele tiden svært uenig med sine velgjørere, men sitt sanne ansiktet lot han ene og alene komme fram gjennom det han skrev. Uten å trekke sammenligningen for vidt, er det ikke utenkelig at bokhandleren i Kabul ville nikke gjenkjennende til denne historien.

Dikt, kvinner og erotikk

Mohn skrev dikt mens han var i London, og diktsamlingen **I drømmen om Norge** (1946) kan en se at han i denne tiden var en stor beundrer av Nordahl Grieg. Stilen minner om Grieg, og poenget understrekes ytterligere ved at det første diktet bærer

Griegs navn. Diktsamlingen solgte i mindre enn femti eksemplarer, og innbrakte Mohn 300 kroner. Men dette var mange penger i 1946; penger som kunne gjort den nyetablerte Mohn i stand til å skaffe seg både gardiner og vintertøy. Men så fornuftig var han ikke; pengene ble investert i robåten »Bølgens Pryd». Senere i livet omtalte Mohn denne diktsamlingen med en viss ironi, og antydet flere ganger at han ikke fortsatte på denne veien. Men her har han bare delvis sine ord i behold. Selv om han ikke publiserte flere diktsamlinger, viser klipp fra aviser og hefter at han fortsatte å dikte. En av de mer kjente eksemplene på dette er »Fanasangen». Etter at diktet forelå ble det satt tone til og uroppført i forbindelse med Hordalands Musikklags 35 års jubileum i 1960. Helt ukjent er en perm full av diktlignende vers som finnes i arkivet. Den viser at poesi forble en viktig uttrykksform for ham gjennom hele livet, og antyder en utvikling av lyrisk form fra svært lange til svært knappe vers. Formen ble etter hvert så kort at begrepet vers eller strofe vanskelig lar seg bruke. Følgende eksempel taler for seg selv:

Kjære bil, du som står i garasjen

En del forfattere bommer staten for penger i kulturens navn

En krig er ikke rettferdig når du står med et drept barn i armene

Felles for disse »strofene» er at de tematisk er beslektet med mye annet som vekket Mohns interesse. Men at lyrikeren Mohn evnet å få sagt ganske mye med få ord viser følgende eksempler:

SOMMERMORGEN

Duftene

Fuglene

Stillheten

Øyeblikket da jeg er.

(UTEN TITTEL)

Hvem jeg er?

Jeg var med å brenne Kartago

Jeg stod i Via Dolorosa og ropte hånlig mot Ham

Men om kvelden ble jeg klar over noe

Jeg har vasset i blod.

(UTEN TITTEL)

Bøy nakken kamerater

Og vi skal gi dere fred

For nakkeskudd bommer aldri.

Denne »diktsamlingen" viser dessuten at han hadde en livslang fascinasjon for kvinner og erotikk. Dette kommer også til uttrykk i enkelte av hans noveller, men det er likevel grunn til å påstå at dette kommer enda tydeligere fram i det upubliserte materialet som finnes på Bergen Byarkiv. Her følger et par strofer:

KVINNER

De er en jungel, frodig og farlig

Ingen av kompassene mine duger der inne.

(UTEN TITTEL)

43 kvinner begjærte jeg i dag

målte dem rutinemessig

Lyse, mørke, kloke og tåpelige kvinner

43 lys brente

men ingen av dem var interessert

Den 44. var en ung mor

Eller kanskje var det kanskje ikke hennes barn

Det falt, og jeg reiste det opp

Hun så på meg

Kvinnesinnet er et besettende Atlantis

Fremmed

Mystisk.

Erotikk og følelser utgjør også en vesentlig del av det ikke publiserte manuskriptet *Vi skal videre*. Både oppstarten og ikke minst avslutningen inneholder enkelte beskrivelser som må kunne beskrives som rå og vare på en og samme tid. Når Mohn hadde problem med å få denne boken utgitt like etter krigen, kan det erotiske innholdet ha vært en viktig grunn til at han mottak negativt svar. Som nevnt var fru Mohn av den mening at det var det politiske stoffet som var for sterk kost i dette manuset, men dette stiller jeg meg altså skeptisk til. Seint i livet tok han skrittet helt ut og sendte til vurdering en novellesamling som med hensyn til erotikk og

følelser må kunne beskrives som ram. Tre ganger – med tre ulike titler – forsøkte han å få samlingen utgitt. Den siste gangen skrev en av Cappelens konsulenter at novellesamlingen ikke bare var ujevn kvalitetsmessig, men dessverre hadde for mange tekster som dreide seg om eldre menn som *hadde lyst på lammekjøtt*. Mange av tekstene er gripende, og gjennomgangsfiguren er en eldre mann som lider av sviktende selvtillit og lengsel. Hans desperate handlinger gjør at han får gjentatte rapp over fingrene.

Alt i alt er det grunn til å hevde at en grundig gjennomgang av de upubliserte manusskriptene, novellene og diktene i arkivet kan kaste en del nytt lys over Albert Henrik Mohn som forfatter, lyriker og menneske.

En verdensborger fra Fana trer av

I slutten av april 1999 ble den vel 80 år gamle Albert Henrik Mohn lagt inn på Haukeland Sykehus i Bergen. Etter et kort sykeleie døde han og den 14. mai fulgte et langt følge kisten til hans siste hvilested ved Birkeland kirke i Fana. Avisoppslagene som fulgte vitnet om at en kjent vestlending hadde gått bort, og kondolansehilsenene som kom til fru Mohn var mange. Han var kjent langt utenfor vårt lands grenser og for enken var det derfor like naturlig å få en hilsen fra den afghanske ambassadøren i London som fra ordføreren i Bergen.

Albert Henrik Mohn var alltid en usedvanlig produktiv person og arbeidet gjorde han like til han »stupte». Fru Mohn fortalte at han ikke orket å lese avisene hun brakte ham de siste dagene på sykehuset, men la samtidig til at han like før innleggelsen hadde skrevet ferdig en artikkel. Den sørget hun for kom på trykk etter hans død. Hun tvilte aldri på at dette var en riktig avgjørelse; *det bare vet jeg han ville ha likt.* I et intervju på 80 års dagen (den 25. november 1998) forsikret han at han hadde til hensikt å »stå på til siste nikk», noe dette og det aller siste avisintervjuet med ham vitner om. Kort tid før Mohn døde i 1999 fikk journalist Edvard Pettersen i Bergens Arbeiderblad Mohn til å stille opp sammen med to av sine slektninger i forbindelse med en artikkel om Dreggen Buekorps. Først etter han var død stod denne artikkelen på trykk, og det står å lese at Mohn hadde ankommet for sent, og at journalisten så en svært svekket mann stige ut av bilen. Bildet i avisen talte i så måte helt for seg selv. Gammel og svekket, ja, men sløv? Langt i fra. Hvorfor han stilte opp på nettopp dette arrangementet er mer forunderlig, for buekorpset var – skal vi tro hans egne notater – ikke noe han satte videre pris på. I alle fall ikke som ung. Da betydde turen en grytidlig vekking lørdag eller søndag morgen, fulgt av en lang og stevsom tur til Bergen. Vi må anta han lot seg lokke for å ære sin gamle slektning som hadde vært med å danne Dreggen Buekorps. Dessuten var han helt sikkert – som mange gamle mennesker – ikke bortskjemt med gode invitasjoner og oppmerksomhet.

I drømmen om Norge (1946).

Liste over Albert Henrik Mohns publiserte bøker:

A.S. Nesttun uldvarefabrik 60 år (1948).
Nordmann bak jernteppet (1948).
Frontlinjer mellom Øst og Vest: Øst-Tyskland, Hellas, Israel (1949).
Araberne og Palestina (1949).
China i smeltedigelen (1950).
Rød taifun over Korea (1951).
Brennpunkt Midt Østen (1952).
Egypt (1952).
Sommerfugler over ingenmannsland (1953).
Mau mau måne og ekvatorsol (1953).
Trikolor og månesigd: Marokko, Algerie, Tunis (1954).
Kongo kaller (1955).
Sørafrikansk vulkan (1956).
Nassers nære orient (1957).
De siste støvlene (1958).
Gjennom Pakistan og India (1958).
Nærbilde av Sovjet (1960).
Kongo kaller (1960).
Kongo tragedien (1961).
Berlin (1962).
Afrika-noveller (1963).
Nærbilde av Amerika (1964).
Vietnam (1965).
Kampen om verdens tak (1966).
Rhodesia (1967).
Hedre din mor og din far (1967).
Israel og araberne (1968).
Lus mellom møllestein (1969).
Grensekonflikten Kina-Sovjet (1970).
Tidsbomben Midt-Østen: Nærbilde av palestinerne (1971).
Fredsfestivalen (1972).
Tragedien i Nord-Irland (1972).
Menneskehetens redningsmann (1973).
Fremmede ubåter (1974).
Kampen om Israel (1976).
Den fjerde verden (1977).
Terroristene (1977).
Afghanistan kjemper (1981).
Sovjetrepublikken Norge (1983).
Jubileumsavis: Brødrene Hauge A/S 25 år (1984).
Mitt skip er lastet med (1984).
»Der handler hver Mann»: Glimt fra Bergens handel gjennom de siste hundre år (1985).
En kiste fra Afghanistan (1986).
Vår utsendte medarbeider: Erindringer (1988).
Krigsreporteren (1990)
Storviltjakt og menneskeslakt (1992).

Ei avhandling om Rosendal birk - samt ei kort drøfting om birkeretten på Vestlandsgodsa Svanøy, Halsnøy Kloster og Lysekloster[1]

av Jørn Øyrehagen Sunde

Innleiande merknader om birkeinstitusjonen i dansk og norsk rettshistorie

Byar vart i mellomalderen gjerne utskilt som eigne jurisdiksjonsområde med eigne lover tilpassa byane sine behov, sidan handelsverksemd spela omlag same rolla her som jordbruk gjorde det på landsbygda. Den danske juristen Johan Fredrik Wilhelm Schlegel skildra på byrjinga av 1800-talet utviklinga mot eigne utskilte jurisdiksjonsområde på landet med utgangspunkt i byjurisdiksjonane:

> *»Kiöbstedernes Jurisdiction strakte sig ikke blot til den Grund hvor Kiöbstederne laae, men til den hele Strækning som var underlagt samme (...) Heraf var en Følge, at Byens Stadsret ogsaa var den Lov som de der boede paa det samme tilhørende Landdistrikt blev dømt efter, forsaavidt den passelig kunde andvendes paa samme. Af de Modificationer, som Retsforholdene noget forskiellige Natur tilsagde, dannede sig af sig selv, og uden Regieringens höiere Medvirkning en »Landbirkeret», hvilket snart brugtes af den höiere Geistlighed og Adel, som for et vist District var bleven benaadet med saakaldt Birkefrihed, eller havde for de underliggende Eiendomme med disses Beboere erholdt den samme Fritagelse fra herredes Jurisdiction som Kiöbstederne tildligere».*[2]

Det viktigaste ein kan dra ut av Schlegel sitt resonnement er at dei store jordeigarane i Danmark etter kvart fekk utskilt godsa sine som eigne jurisdiksjonar. Dei fyrste godsjurisdiksjonane, kalla birk, vart truleg etablert i Danmark på 1200-talet.[3] Ei liknande utvikling fann ikkje stad i Noreg i mellomalderen, truleg fordi den norske adelen ikkje stod i same maktposisjon i høve til kongsmakta som i Danmark. Frå norsk rettshistorie kjenner ein fyrst til birkeinstitusjonen frå 1600-talet.

I 1642 vart svigerson til kong Christian IV, den danske adelsmannen Hannibal Sehested, statthaldar i Noreg. Han byrja tidleg i embetsperioden å kjøpa opp norsk jordegods, samstundes som den dansk-norske kongen betalte si gjeld til Sehested etter seksårskrigen med Sverige med norsk krongods. I 1648 sat Hannibal Sehestad med 1/16 av all matrikulert jord i Noreg.[4] I tråd med dansk tradisjon ønskte truleg Sehested å knyta leiglendingane nærare til jordegodset, og i løpet av 1648 fekk han løyve til å organisera godset i ni birkejurisdiksjonar etter dansk mønster.[5] Det er uklart om desse landbirka noko gong vart organisert som eigne jurisdiksjonar, men i så fall vart dei alt oppløyst alt då statthaldaren fall i unåde og måtte gje frå seg jordegodset til den dansk-norske kongen i 1651. Likevel kan den seinare særskilt utskilte rettskrinsen Store Sandviken i Nordhordland, ha hatt sitt utspring i Sandviken og Seim birk, oppretta av Hannibal Sehested.[6]

Hannibal Sehested,

Med innføringa av det dansk-norske eineveldet vart kongemakta styrkt i høve til den danske adelen, som tidlegare hadde spela ei vesentleg rolle i statsstyret. Likevel var det trong for ein adelsstand som kunne vera ein maktpolitiske støttespelar for kongsmakta, og som kunne tena som rekrutteringsgrunnlag for dei høgare stillingane innan statsadministrasjonen. På bakgrunn av dette oppretta kong Christian V ein ny rangadel av grevar og friherrar, ofte omtalt som baronar, i 1671. Den nye rangadelen skulle gå føre den gamle adelen i rang og status, og for å oppnå dette fekk den ei rad omfattande privilegium gjennom dei grevlege og friherrelege privilegia av 25.05.1671, revidert i 1674.[7] Mellom desse privilegia var birkeretten.[8]

Den fyrst birkeretten i Noreg, etter innføringa av eineveldet, vart tildelt den norske statthaldaren Ulrik Fredrik Gyldenløve 29.09.1671, og hans grevskap Laurvigen som det fyrste lensgrevskapet i Danmark-Noreg oppretta i tråd med dei nye rangadelsprivilegia. To år seinare vart kanselliråd Peder Schumaker greve til Griffenfeld i Tønsberg amt med tilhøyrande birkerett. Det siste lensadelskapet i Noreg vart Rosendal, som var det namnet Ludvig Rosenkrantz gav jordegodset sitt då det fekk status som baroni 14.01.1678.[9] Grevane til Laurvigen og Jarlsberg, som grevskapet Griffenfeld vart heitande i 1680, vart tildelt ein birkerett som gjekk vidare enn grevskapsprivilegia av 1671, og omfatta alle innbyggjarane i amtet.

Birkeretten på Rosendal var overeinsstemmande med friherreprivilegia, og gav baronen til Rosendal jurisdiksjon over godsområdet og leiglendingane som budde der.

Det vart halde eit ekstrating på garden Eik like ved residensen i Rosendal 11.08.1724, etter ønskje frå »Velbaarne Hr. obrist Lieuntnant Cucherons Frue Sopia Amalia Rosencrants». Føremålet med avhøyret var å slå fast om Rosendalsgodset fekk status som baroni før eller etter Karen Mouatt døydde i 1675. Det første vitnet som vart ført var

> *»(d)end Dyderige Matrone Anne Sl. [Salige; avdøde] Peter Tisens Boende i Terøen, gamel 74 aar, Hindes mand Var første Birchedomer over Baroniet Rosenthal Vidnede og forklarede, at der er nu siden Velb. [Velborne] Karen Movats døed 29 aar, og Viste iche at Her Var bleven noget Baronie førend den Sl. Herre Ludvig Rosencrants opkom til Rosenthal med Friherrinde Velbaarne Clara Catrina von Stochousen, da hindes Mand til Birchedommer blef antagen» .*[10]

Ludvig Rosencrantz vart gift på København slott med kammerjomfru Clara Catharina von Stockhousen i 1679, og det er ikkje utenkjeleg at dei nygifte same sommaren vitja residensen i Rosendal. Gardane under Rosendal kan dermed, med utgangspunkt i Anne i Terøen sitt vitnemål, ha vorte organisert som ein birkejurisdiksjon alt i 1679.[11] Det fyrste ein høyrer til ein birkedommar på Rosendal, er i eit brev frå baron Holger Rosencrantz av 01.03.1686, der Peter Tiesen Lamberg vert referert til som »birchefoget» .[12] Laurvigen grevskap vart som alt sagt etablert i 29.09.1671, men det finst ikkje noko teikn på ein medviten bruk av birkeretten før rettsstrukturen på grevskapet vart omorganisert i 1688 med verknad frå 1689.[13] Birkeretten på Jarlsberg grevskap vart effektuert i 1684 etter at baron Gustav Wilhelm Wedel vart opphøgd til lensgreve 03.01. same året.[14]

Ved sida av rangadelsbirka Laurvigen, Jarlsberg og Rosendal, har det vore vanleg å seia at det var tre birkejurisdiksjonar til i Noreg.[15] Dette var proprietærbirka Lysekloster og Svanøy, og det kongelege birket Halsnøy kloster. Men dei juridiske rettane på desse jordegodsa var ikkje så omfattande som på dei tre rangadelsgodsa, og som vi skal sjå seinare er det lite truleg at Halsnøy Kloster og Lysekloster kan karakteriserast som birk i det heile.

Den juridiske kompetansen som følgde med birkeretten

For å sikra seg ei maktpolitisk plattform, valde den danske kongsmakta frå høgmellomalderen å dela sin juridiske kompetanse med kyrkje og adel gjennom tildelinga av birkerettar. Den norske kanslaren Jens Bjelke forklarer birk og birkerett på følgjande måte i det juridiske oppslagsverket »Termini Juridici» frå 1634: »Birck og Birckeret er en sehr Ret som nogen fornemme Folck heldst aff Adelen aff

synderlig benaadning haffuer hafft / oc endnu haffuer».[16] I Christen Weile sitt verk »Glossarium Juridico-Danium» frå 1641 vert innhaldet i birkeomgrepet forklart på følgjande måte: »Birc / er en særdelis høi Friihed i Danmarck / enten Fordum / oc aff Arrilds tiid / til Birc indsuoret oc hæffdet / eller oc aff forrige Høiloflige Kongers synderlige Leen / Gaffue oc Benaading / nogle Danmarckis Rigis Undersaater / Biscopper / Prælater / Herre oc Gode Mænd / arffveligen undt oc effterlat oc tilhørt / oc endu at følge oc tilhøre».[17]

Den juridiske kompetansen var den fyrste av dei formelle strukturane ved birketinget som måtte vera etablert for at det skulle kunna løysa rettslege tvistar og straffa misgjerningsmenn. Retten til å laga lover, døma etter lovene, og realisera domsslutninga, låg opphavleg til tingallmugen tilbake i den tidlege mellomalderen. Gradvis overtok kongsmakta denne juridiske kompetansen, og denne prosessen kan ein seia vart fullendt med innføringa av eineveldet i 1660, og den påfølgjande Kongelova frå 1661 som gjorde at all juridisk makt formelt vart samla på kongen sine hender.

Den juridiske kompetansen som gav birkeretten eit reelt innhald var utskiljingsretten, administrasjonsretten, embetsrådevelde, sikt- og sakefallsretten, og hals- og handretten.

I. Utskiljingsretten var retten til å skilja ut eit territorium frå det omliggjande kongeleg administrerte rettsområdet. Dersom ein ser bort frå ein del landsbybirk i Danmark,[18] vart birkeretten gjeve til godseigarar som fekk løyve til å skilja ut jordegodset sitt som eit eige jurisdiksjonsområde. Truleg fordi ein har sett på dette som ein uproblematisk del av birkeretten, har den ikkje vorte omtala tidlegare. Uttrykket »utskiljingsrett» er difor mitt eige.

II. Administrasjonsretten vil seia retten til å utføra dei administrative oppgåvene som ved sida av påtale- og eksekveringspliktene følgde med birkeretten. Det har ikkje vore vanleg å diskutera administrasjonsretten i samband med birkeretten. Den vert likevel tatt med som eit eige punkt i den vidare handsaminga av den juridiske kompetansen, sidan det var ei rad administrative avgjersler som måtte treffast som ei følgje av domstolsverksemda.

III. Den eigentlege birkeretten var retten til å utpeika dommarar for det utskilte jurisdiksjonsområdet. Det er einast sorenskrivar Hans Arentz som sist på 1700-talet diskuterer den eigentlege birkeretten i samband med det reelle innhaldet i birkerettsomgrepet. Det strid dermed ikkje med nokon lang og innarbeidd tradisjon når uttrykket embetsrådevelde i staden vert nytta vidare i denne oppgåva.

IV. Sikt- og sakefallsretten var retten til å påtala og eksekvera kriminalsaker som vart sanksjonert med bøter.

V. Hals- og handretten var retten til å påtala og eksekvera kriminalsaker som vart sanksjonert med straff på kroppen.

Den geografiske utstrekninga til birkeretten på Baroniet Rosendal

Etter både Kongelova av 1665, og den seinare tilkomne Christian V's norske lov av 1687,[19] var all juridisk makt lagt til den dansk-norske monarken, og dei ytre grensene for kongsmakta sin juridiske kompetanse var Danmark-Noreg sine riksgrenser. Innan riket var kongsmakta sin juridiske kompetanse til ein viss grad avgrensa av adelen sin generelle sikt- og sakefallsrett og hals- og handrett, og dei individuelt tildelte birkerettane.[20] Adelen sin sikt- og sakefallsrett saman med hals- og handretten var personalrettar, som vil seia at dei bare kunne gjerast gjeldande ovanfor dei som budde på adelsmannen sitt jordegods. Birkeretten var ein territorialrett, som vil seia at birkerettshavaren sitt jordegods utgjorde eit geografisk jurisdiksjonsområde som vart skilt ut frå det kongelege jurisdiksjonsområdet. I friherreprivilegia,[21] som var grunnlaget for Baroniet Rosendal, heiter det: »Friherrene maa haffve Jus Patronatus og birckrettighed ved deris friherreskaber». Men framleis veit ein ikkje kva som var »friherreskabet», og på kva område herskapet til Rosendal faktiske gjorde birkeretten gjeldande.

Det friherreskaplege jordegodset

Rosendal var eit strøgods, som vil seia at det ikkje var ei samanhangande eining, men sett saman av leiglendingsbruk som var spreidd mellom anna jordegods i Sunnhordland og Hardanger futedøme. Til saman var Rosendalsgodset fordelt på 11 prestegjeld[22] og 12 skipreide.[23] Geografisk strekte det seg frå garden Klungeland, ved grensa til Rogaland i sør, til Kvalnes i Hardangerfjorden i nord,[24] og frå garden Bergstø innanfor Åkrafjorden i aust, til Haljem på Os i vest. Trekkjer ein rette linjer mellom desse punkta, fell omlag 2/3 av Hordaland fylke innanfor det opprissa området. Men Rosendalsgodset var ikkje ei eining der alle delar av godset hadde same juridiske stilling.

I ereksjonspatentet for Rosendal frå 1678 vart gardane under det friherrelege jordegodset oppgjevne med namn og skattetaksering. Det var dette jordegodset som utgjorde det friherreskaplege jordegodset og det friherreskaplege lenet. Til saman var det 119 matrikulerte gardar med ei samla smørskuld på 231 laupar 3 spann og 10 merker smør, og dei utgjorde den største delen av jordegodset. Etter friherreprivilegia fall det friherreskaplege jordegodset uomtvisteleg inn under birkerettsområdet.[25]

Det friherreskaplege jordegodset, og dermed òg birkerettsområdet, kunne utvidast etter friherreprivilegia.[26] Og i til dømes 1749 kjøpte stamhusbesittar til Rosendal, Edvard Londemann de Rosencrone, garden Hauge i Skånevik skipreide og la den under det Rosendalsgodset.[27] På den andre sida kunne ikkje det friherreskaplege jordegodset stykkjast opp for sal, arv eller ved beslaglegging, men måtte etter §§ 2 og 18 i dei friherrelege privilegia avhendast som ei samla eining. Slik kunne birkerettsområdet åleine utvidast, og ikkje innskrenkast.

Dei bygslingslause gardane

På Rosendal gjekk det eit skilje mellom dei bygslingslause gardane og resten av gardane under det friherreskaplege jordegodset. Herskapet til Rosendal kravde landskyld av dei bygslingslause gardane til liks med alle sine andre eigedomar, men herskapet hadde ikkje bygslingsretten til garden, som vil seia retten til å bygsla dei bort. Og på alle dei bygslingslause gardane under Rosendal vart det brukarane sjølve som sat med bygslingsretten, og dei hadde dermed reelt sett ein arveleg bruksrett til jorda.[28] Til saman var det 4 matrikulerte gardar i Sunnhordland og 3 i Hardanger futedøme, som låg under det friherreskaplege jordegodset utan at herskapet til Rosendal sat med bygslingsretten til gardane. Ein skulle likevel tru at leiglendingane på desse gardane var rettssubjekt under birket sidan dei stod under herskapet til Rosendal si amtmannsmakt i på alle andre administrative områder. Men likevel sokna leiglendingane på dei bygslingslause gardane under lenet sin jurisdiksjon.

Når ein skal finna ein grunn til at leiglendingane på dei bygslingslause gardane likevel ikkje var rettssubjekt under Rosendal birk, kan ein ta utgangspunkt i ordlyden i § 15 i dei friherrelege privilegia. Rangadelen sin hals- og handretten vart presisert som ein rett »over deris Bønder og Tienere». Ordlyden var mykje den same i eit ope brev til den norske adelen av 1648, der standen fekk standen sikt- og sakefall og hals- og handrett »over deres Gods og Tienere». Når dei bygslingslause gardane ikkje fall inn under birkejurisdiksjonen, må det vera fordi leiglendingane ikkje var tilstrekkeleg sterkt bundne til jordegodset, sidan dei sjølve sat med ein arveleg bruksrett til jorda dei bruka.

Det benefiserte jordegodset

Ved sida av gardsbruka som sokna inn under det friherreskaplege jordegodset, låg det kyrkje- og prestebolsgods, kalla »Benificeret Goeds», under Rosendal. Samtlege kyrkjer i Kvinnherad prestegjeld med jordegods vart lagt inn under Rosendal då jordegodset fekk status som baroni i 1678.[29] Til saman var det 12 matrikulerte gardar som utgjorde kyrkje- og prestebolsgodset. Ved sida av det reine kyrkjegodset, sat herskapet på Rosendal med 11 gardpartar i jordegods som både høyrde inn under det benefisert og det friherreskaplege godset, og 2 partar som òg var allodialgods.

Etter friherreprivilegia hadde birkejurisdiksjonen samanfallande grenser med det friherreskaplege jordegodset, og kyrkjegodset var formelt ikkje ein del av friherreskapet. Føremålet med kyrkjegodset var at det skulle sikra presten løn og midlar til reparasjon av kyrkjebygningen, og kunne bare avhendast saman med kyrkjene det høyrde inn under. Det friherreskaplege jordegodset var herskapet sin eigedom utan anna føremål enn å gje avkasting. Dette skiljet mellom det friherreskaplege og benefisert jordegodset vart gjennomført då Rosendalsgodset vart taksert i 1733:

Kyrkjegodset vart ikkje tatt med i takseringsforretninga i det heile, truleg fordi det likevel ikkje gav inntekter til herskapet på Rosendal utover kostnadene med patronsretten. På den andre sida fall det benefisert jordegodset saman med det friherreskaplege godset tilbake til kongen i København i 1723, trass i at det bare var lensgodset som skulle falla tilbake til kongsmakta når Rosencrantz-familien til Rosendal døydde ut på mannssida etter privilegiebrevet til Ludvig Rosencrantz av 14.01.1678.[30]

Av tingbøkene ser ein at Rosendal birk femna om det benefisert jordegodset. Lagrettemennene her var lagrettemenn, stemningsvitne, saksøkjarar og saksøkte til liks med leiglendingane på det friherreskaplege godset. Ei mogeleg forklaring er at spørsmålet vart løyst på det som var ein praktisk og tenleg måte for alle partar utan omsyn til kva som var formelt rett.

Allodialgodset

Til sist kjem det verdslege godset som ikkje var lagt inn under det friherreskaplege jordegodset, kalla allodialgods. I motsetnad til det friherreskaplege og det benefisert jordegodset som ikkje kunne avhendast i mindre einingar, kunne allodialgodset fritt omsetjast, pantsetjast, beslagleggjast og arvast.

Allodialgodset kan ikkje ha vorte rekna som ein del av det friherreskaplege jordegodset, sidan det ved baron Axel Rosencrantz sin bortgang i 1723 gjekk over på hendene til hans næraste arving, kona baronesse Anne Christine Rosenkrantz. Likevel var leiglendingane på allodialgodset knytt til birket på same måten som alle andre leiglendingane på Rosendal.[31] At leiglendingane på allodialgodset ikkje protesterte mot denne ordninga kan forklarast ut frå at dei ikkje kjende til den avgrensinga i birkeretten som friherreprivilegia gav, eller med at ordninga ikkje forverra deira rettslege situasjon. Meir underleg er det at sorenskrivaren i Sunnhordland fann seg i dette, sidan ordninga medførte at han fekk sitt embetsområde og dermed sine inntekter redusert. Det kan truleg ikkje forklarast på anna måte enn at baron Ludvig Rosendscrantz, som fekk organisert ein birkerett på jordegodset sitt i 1679, var mellom dei fremste kongeleg embetsmennene i Noreg fram til si død i 1685. Sonen, baron Axel Rosencrantz, var sjølv amtmann og visestiftbefalingsmann i Bergenhus amt mellom 1696-1699 for den umyndige Christian Gyldenløve.[32] Gode kontaktar innan styringsverket har truleg opna for at birkeretten på Rosendal kunne gjerast meir omfattande enn det var heimel for utan at det vart reagert, eller ved at reaksjonane ikkje fekk følgjer. Etter kvart vart birkerettsområdet ein innarbeidd eining det ville vera upraktisk å endra.

Administrasjonsretten som følgde med birkeretten

Utskiljingsretten, embetsrådevelde og påtaleretten etablerte juridisk kompetanse på birketinget slik at det vart ein sjølvstendig domstol på same måte som bygdetinget.

Men birketinget måtte òg ha ein overordna administrasjon. Den administrasjonsretten som herskapet på Rosendal sat med sprang ikkje ut av sjølve birkeretten, men av § 14 i dei friherrelege privilegia der det heiter at »Ingen Amtmænd eller Amtskrivere skal herefter befatte sig med Frj-Herrenis Frj-Herskaber».[33]

Som alt sagt var det den eineveldige dansk-norske kongen som sat med all juridisk makt i Danmark-Noreg etter 1661. Med sin administrasjon i København stod kongen øvst i det rettsadministrative hierarkiet, og Friherreprivilegia opna ikkje for at herskapet til Rosendal kunne tre inn i kongen si stilling på birkejurisdiksjonen, men åleine kunne utøva makt som ein amtmann underlagt kongen. Men likevel må ein spørja om ikkje herskapet til Rosendal reelt utøvde ein administrasjonsrett på birket som kom i strid med kongen si eineveldige stilling innan justisvesenet?

Lovgjevingsmakt

Fyrst og fremst var det bare kongen som kunne gjev lover. Birkerettshavarane hadde på ingen måte en slik kompetanse, men grev Ulrik Fredrik Gyldenløve og hans etterkommarar på Laurvigen grevskap fekk kongen til å stadfesta eit hogstforbod av eik og bøk på grevskapet med ei særskilt sanksjonering.[34] På Rosendal gav herskapet ingen påbod eller forbod som kom i strid med kongen si lovgjevingsmakt.

Personleg domsmakt

Kongen hadde i Noreg frå høgmellomalderen av hatt dømmande makt. Birkeretten gav eit jurisdiksjonsområde ei dømmande makt, men denne kunne ikkje birkerettshavaren sjølv sitja med. Han kunne heller ikkje instruera dommaren om korleis han skulle skøyta embetet.[35] Den alt omtalte stamhusbesittar Edvard Londemann de Rosencrone gav likevel instruksjon til birkedommaren i ei blodskamsak mot Olle Larsen Knop og Anne Knudsdatter i 1747:

> *»Og naar dette Extra tings forretning er afgiort, Siunes mig bæst, at Seigr. Lamberg optager Sagen til Dombs i Nogle dager, medens hand med Expresse bud uopholdelig sænder mig forretningen til byen, som fra mig igien paa samme tiime skal blive ham tilskichet igien, da ieg skall give ham min betenkning videre om alle ting».*[36]

Tett opp til domsmakta låg soningsmakta, som vil seia retten til å inngå forlik i offentlege søksmål. Når ei sak vert brakt opp på tinget, partane held sine innlegg, og birkerettshavaren deretter vert einig med partane i saka om ein sum som dei skal betala i bot, så er det vanskeleg å skilja ein slik saksgong frå den vanlege der dommaren i siste instans dømde i saka. Både baron Axel Rosencrantz og stamhusbesittar Edvard Londemann de Rosencrone var jamt til stades på birketinget som birkerettshavarar, og begge tok dei i mot soningsbøter i saker som var ført fram til domsslutning.

Eit døme på denne soningspraksisen har ein frå hausttinget på Rosendal birk i 1723.

Lars Boxnes hadde stemna svogeren Olle Øye for ærekrenking og slagsmål med slag, spark og hårtak. Olle Øye hadde svart på stemninga med ei kontrastemning for omlag same framferda. Begge partane førde vitne som stadfesta deira versjon av hendingsgongen. Krangelen hadde vore knytt til garden Tille i Skånevik skipreide, som far til Olle Øye hadde overlate til svigersonen Lars Boxsnes. Lars Boxsnes nøydde seg ikkje med å fortelja dette på ein vanleg måte, men kalla samstundes Olle Øye og dei andre svograne hans for »tyfvepach». Olle Øye skal ha svart på tituleringa med å slå og sparka etter svogeren, som fekk hjelp av bror sin, Lars Torsen Biødnebøle, til å svara med same mynt. Etter at partane hadde lagt fram sin versjon av hendingsgongen og avslutta med å krevja dom, avsluttar birkedommaren rettsreferatet med:

> *»Sagen blef for Retten udj Venl: d [Venlighed] forligt, og saaledes forafskeedet at den Eene ej Viste noget mod Hin anden udj alt Hvis Forligt og Skriftlig er, saa at Hvis udj Sagen ere indført ej skal kome nogens Ære eller Lempe for nær, mens forblifer Æreligen Mender Herefter som tilforn-»*[37]

Det som eigentleg skjedde, vitna nokre av lagrettemennene frå 1723 om på haustinget året etter:

> *»Den tid Lars Boxnes og Olle Øye Indbyrdis blef forlig for Retten, da blef da ogsaa med Sl: [Salige] Baron blef forligt, saaledis at Olle Øye skulle bøde 18 Rdr og Lars Boxnes 9 Rdr.»*[38]

Dette forliket vart gjort »udi Lourettis samt Heele Almues paa Hør»,[39] og baron Axel Rosencrantz førte inn forliket i ei bok han hadde med seg. Åtferda til baronen minner i dette høvet om dommaren si framferd ved domsslutningar.

Rett til å gje nåde

Kongen stod over lova etter både Kongelova av 1665 og Christian V's norske lov av 1687. Ein følgje av dette var at kongen kunne gje nåde, og på andre måtar ordna det slik at lova vart fråviken i særskilde høve. Denne kompetansen gjorde han òg bruk av på Rosendal birk ved to høve på 1700-talet.[40] I 1703 skjedde dette i samband med ein dom over Rasmus Trovig og kona Gurj Rasmusdatter. Gurj Rasmusdatter oppsøkte kongen då han var på vitjing i Bergen i 1704, og fekk han i fyrste omgang til å avkrevja ei forklaring av baron Axel Rosencrantz.[41] Året etter reiste Gurj Rasmusdatter til København, og ho oppnådde då at kongen ved »opreisning» gav lagmannen i Bergen ordre om å handsama saka utan omsyn til innstemningsfristen i Christian V's norske lov.[42] Sjølv om kongen her gav løyve til appell trass i at ankefristen var ute, og ikkje ei direkte omgjering, var det tale om eit stort inngrep i friherreskapet på Rosendal birk si jurisdiksjonsmakt, og det var svært uvanleg at det sentrale styringsverket i København tok supplikantar sitt parti mot godseigarar på fyrste halvdel av 1700-talet.

Baron Axel Rosencrantz tilrana seg noko av den kongelege kompetansen til å gje nåde ved sjølv å ettergje tiltale ved nokre høve. Til dømes var 5 menn, 4 var leiglendingar på Rosendalsgodset medan ein var oppsitjar på lenets gods, stemna for å ha jakta ulovleg i Rosendal sine skogar på ein søndag i 1705. Herskapet på Rosendal hadde i utgangspunktet einerett på jakt i eigne skogar etter dei friherrelege privilegia.[43] Dersom jegerane hadde meldt seg sjølve, kunne saka ha vore løyst med betaling av landnam og ei bot på 1/2 Rdr.[44] Men så lenge dei ikkje sjølve hadde freista å gjera rett for seg, er det mogeleg at handlinga kunne reknast som ran, som vart straffa langt hardare.[45] Vidare var jakt ikkje turvande arbeid som kunne utførast på ein søndag, og den slags heilagbrøde skulle straffast med 1 Rdr. i bot.[46] På vårtinget i 1706 var saka opp for andre gong, og baron Axel Rosencrantz let då tiltalen falla bort etter at dei fire leiglendingane bad om nåde.[47]

Det må nemnast at det ikkje låg til birkerettshavaren sin kompetanse å la ei sak liggja upåtalt, sidan dette i realiteten kunne vera det same som å gje nåde.[48] Sidan tingbøkene bare gjev svar på kva saker som vert ført på tinget, er det ikkje mogeleg å seia i kva mon herskapet på Rosendal let misgjerningar gå hen ustraffa. Eit døme på at det skjedde har ein likevel frå birketinget i 1715. Thora Larsdatter hadde skulda Torger Olsen for å vera far til barnet hennar, men han fridde seg frå farskapen med eid.[49] Dermed skulle Thora Larsdatter ha vorte dømt til å betala ei tremarksbot som »Løgner»,[50] men retten let saka bare liggja upåtalt.[51] Baron Axel Rosencrantz var tilstades på dette tinget òg

.

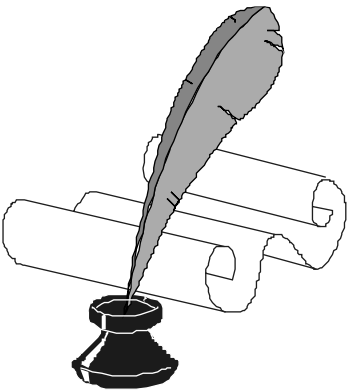

Embetsrådvelde som følgde med birkeretten

Birkedommaren

Det låg til kongen å utnemna dommarar i sorenskrivarembeta. Birkerettshavarane kunne på same viset som kongen utnemna eigne dommarar i deira eige jurisdiksjonsområde. I 1756 skreiv generalprokurator Henrik Stampe om retten til å tilsetja dommarar:

> *»All Jurisdiction i disse Riger og Land maa directe eller indirecte komme fra Deres Majestæt og kan ikke hænge af nogen anden. Den Rettighed at beskikke Dommere er et Jus Majestaticum, som flyder ligefrem af den lovgivende Magt. Den Rettighed at dømme, eller at fastsætte og bestemme, hvilken af tvende Parter, der haver Ret eller Uret, og det med offentlig Myndighed, saaledes at saadan Dom eller Kiendelse, saafremt den ikke ved Over-Retten bliver underkiendt, faaer vim rei judicatæ, og bliver en Lov for det enkelte tilfælde, som er omtvistet og paakiendt: denne Rettighed siger jeg, er saa stor, og af saadan Viktighed, at den ikke kan betroes af nogen, uden deres Majestæt selv, eller den, som paa Deres Majestæts Vegne har over et vist destrict at befale.»*[52]

Stampe ser ein samanheng mellom det å gje lover og det å bruka lovene i konkrete saker, og meiner all dømmande makt må ha sitt utgangspunkt i kongemakta. Gjennom kong Christian V's grevelege og friherrelege privilegium av 1671 vart den dansknorske rangadelen tildelt embetsrådevelde, som ein del av birkeretten, av kongen:

> *»Vi haver oc allernaadigst bevilget, at fra de i saa maader af Frj-Herrrene self udi deris Frj-Herrskaber satte Birche Fogder, deris Dom skal ingen appellation have, uden Immediate til Voris Høyeste Ræt skee, ey paa tvilende at Frj-Herrene jo Rætten med dygtige Betiente oc oprigtige Birche-Fogder forsvarligen forsiuner.»*[53]

Den danske historikaren Edvard Holm skreiv i sitt fyrste bind av »Danmark-Norges indre historie under enevælden fra 1660-1720» om den ideologiske konflikten som låg i at ein eineveldig konge delte ut birkerett :

> *»Herved vare herremændene stillede i et Slags Øvrighedsforhold til deres Bønder, og de kunde bruge de underordnede Retsembedsmænd, Birkedommere som deres viljes Tjenere, et Forhold, der i Virkligheden stod i Strid med Enevældens Princip, da det nødvendigvis maatte svække Bevistheden om dens Almagt.»*[54]

Gjennom birkeretten kom birkerettshavaren på eit mellomtrinn mellom kongen og rettssubjekta. For ein godseigar hadde ein slik rett fleire attraktive aspekt. For det fyrste var den eit middel til å knyta leiglendingane på jordegodset nærare godsadministrasjonen. Tinget var ved sida av kyrkjebakken bygdesamfunnet sitt offentlege

fora, og leiglendingane sitt offentlege liv vart dermed gjennom birkeretten i stor grad knytt til jordegodset. På same måte som det kongeleg administrerte tinget hadde disiplineringsoppgåver, kunne birkeretten vera eit middel til å disiplinera godsleiglendingane si åtferd på godset og i forhold til godsherskapet. På Rosendal birk var det særskilt saker vedrørande ulovleg skoghogst som dominerte mellom dei sakene herskapet førte på tinget. I det heile var skogen ein viktig ressurs på Rosendalsgodset, og gjennom birkeretten kunne herskapet verna om denne ressursen på ein enno meir effektiv måte.

Det låg altså ei rekkje føremoner for godseigarar i å få overført til seg domsmakt over godsleiglendingane og misgjerningsmenn på godset. Men i Noreg kunne ikkje godseigarane sjølv utøva dommargjerninga, slik ein kjenner frå einskilde andre europeiske land. Overføringa av domsmakta gjennom birkeretten strekte seg ikkje lenger enn til at birkerettshavaren kunne utnemna den som skulle forvalta domsmakta. Dei sterke interessene birkerettshavaren kunne ha i ei disiplinering av godsleiglendingane, gjorde at det eksisterte ein fare for at birkerettshavarane kunne verta freista til å diktera domsslutningar, eller leggja sterke føringar for at birkedommaren skulle velja ei særskilt løysing. Vidare kunne domsavgjerder frå birkeretten på rangadelsbirk som Rosendal, bare appellerast til Høgsterett i København.[55] Faktiske sakskostnader gjorde dermed appell av birkerettsdommar avsagt på Rosendalsgodset svært vanskeleg. Så vart då slike dommar heller aldri appellert på 1700-talet. Dette gjorde at birkeretten generelt, og embetsrådeveldet spesielt, var eit svært omfattande privilegium. Men etter kongeleg ordre av 15.03.1690, stadfesta 05.05.1696, skulle alle utnemningar av birkedommarar konfirmerast av kongen.[56] Dermed vart birkerettshavarane sitt embetsrådevelde avgrensa, og på Rosendal birk var det bare den fyrste birkedommaren som heilt fritt vart utpeika av baronen åleine.

Harald Storengen hevdar at ordninga med konfirmasjon av birkedommarar skulle gjera det vanskelegare for birkerettshavaren å vilkårleg seia opp dommaren.[57] Med denne innfallsvinkelen vert ordren frå 1690 ein freistnad på å fristilla birkedommaren i høve til godseigaren, og sikra ei uavhengig domsmakt i birkejurisdiksjonane. Storengen påpeikar at birkerettshavarane kunne unngå kongen sin konfirmasjonsrett med å konstituera birkedommarar i staden for å tilsetja dei. På Rosendal birk var Andreas Lamberg mellombels tilsett birkedommarar mellom 1733 og 1742.[58] Denne viljen til å unngå kongeleg konfirmasjon på tilsetjing av birkedommarar indikerar eit ønskje om å ha sterke lojalitetsband mellom birkerettshavar og birkedommarar. Men i denne samanhengen skal ein merka seg at det var medan han var mellombels tilsett, og dermed når som helst kunne få avskjed, at ein finna alle dei 6 høva der Anders Lamberg let vera å leggja forvaltaren på Rosendal sin påtale til grunn for domsavgjerda, og slik òg dømde i strid med godseigaren sine interesser.

Settebirkedommar

I det kongeleg rettsapparatet var det amtmennene som utnemnde settedommarar.[59] Ein settedommar var ein uhilda dommar som tok den ordinære dommaren sitt sete i retten når denne var inhabil. Som alt sagt slo Friherreprivilegia av 1671 fast at friherren skulle utføra amtmennene sine oppgåver på eige gods.[60] På denne bakgrunnen skulle herskapet til Rosendal utnemna settedommarar når birkedommaren sjølv hadde ei særleg sterk interesse i ei sak som var oppe på birketinget.[61] På Rosendal birk kan det sjå ut som om baron Axel Rosencrantz, i brev av 27.08.1703, utnemnde sorenskrivar Peter Heiberg til settedommar i ei sak mellom birkedommar Christian Lamberg og Rasmus Trovig og kona Gurj Rasmusdatter:

> *»Som jmellem Birche-Dommeren Lamberg og Een af friherrskabets bønder ved Navn Rasmus Trovig er falden Eendel Tvistigheder, som Parterne med Lands Lov og Rett mod hinanden agter at udføre, Alt saa er min villig begiering I ville paatage Eder dend u-mage, som beskiket Bircke-Dommer j denne Sag Parterne at jmellem Kiende».*[62]

Samstundes veit ein at stiftsbefalingsmannen i Bergenhus i 1708 oppnemnde sorenskrivar Peter Heiberg som settedommar ei odelssak mellom baron Axel Rosencrantz og bonden Lars Torsen Biødnebøle.[63] I 1728 oppnemnde stiftsbefalingsmannen på ny Peter Heiberg som settedommar på Rosendal birk; i dette høve i ei æressak mellom birkedommaren Christian Lamberg og matros Severus Bernsen.[64] Ut av det materialet eg har tilgjengeleg og her har presentert, er det ikkje mogeleg å slå fast om det var herskapet til Rosendal eller stiftsbefalingsmannen i Bergenhus stift som hadde kompetansen til å utnemna settedommarar på Rosendal birk. Men ser ein bare på den talmessige overvekta, er det fullt tenkeleg at herskapet til Rosendal, medvite eller umedvite, har funne seg i at stiftsbefalingsmannen som kongen sin representant, tok over den retten til å utnemna settedommarar på friherreskapet som følgde av friherreprivilegia.

Denne konflikten mellom kongen og birkerettshavaren sine interesser i å ha rådvelde over dommarembetet, var ikkje av ny dato. I handfestinga til Christian II frå 1513 fekk adelen og dei geistlege jorddrottane i Danmark sikt- og sakefallsrett, og i same handfestinga heiter det om den danske heradsfuten, som var dommar i fyrste instans til liks med sorenskrivaren i Noreg: »Giör herritzfoget noghen vrætt, tha skall han affsættis, oc sware self till sin gierningh.»[65] I Fredrik I si handfesting av 01.08.1523 lyd det tilsvarande punktet:

> *»Jtem hueclkenn hæritxfogitt som for gwnnst eller gaffue eller vilde formener noghen mannd, fattig eller rig, lowg eller rett oc giffuer noghen vrett dom, tha skall hannd skammeligen affsettis oc aldrig igenn sidde i dommers sted.»*

Nokre punkt seinare er det tilføydd ein ny paragraf om herredsfogden: »dog skwlle

the icke aff setttis, then stwnnd the skicke huer mannd log oc rett for vden vilde.»[66] Det kan sjå ut som om både kongen og dei adelege og geistlege jorddrottane hadde fått erfara at heradsfuten kom i ei lojalitetskonflikt når mektige godseigarar hadde økonomiske og maktpolitiske interesser av domsutfallet.

Tilsetjing i andre stillingar knytt til birket

Vidare låg det til amtmennene sin kompetanse å utnemna futar og lensmenn i sorenskrivardistrikta. Futen la ned påtale i offentlege kriminalsaker og abandonerte private kriminalsaker, og førte kongen sine saker på tinget. Denne kompetansen låg til birkerettshavaren på birkerettsområdet, og på Rosendal var det futen som faktisk utført oppgåva som påtalar i straffesaker på birketinget.[67] Lensmenn kunne bare på ordre frå futen eller amtmannen opptre på påtalemakta sine vegne på bygdetinget. På Rosendal birk var det dermed baronen som oppnemnde lensmenn, og det var han sjølv, eller forvaltaren på godset som gav lensmennene deira instruksar.

Ved forordning av 19.08.1735 vart det påbode at den tiltalte i saker som kunne sanksjonerast med straff på liv, »Ære, Boes-Lod, Fred, eller visse Aars Arbeyde» skulle få oppnemnt ein forsvarar av amtmannen.[68] På Rosendal birk var det godseigaren si oppgåve å både autorisera prokuratorar, og oppnemna dei som forsvarar når forordninga av 1735 krov det. Ein veit at bygdeprokurator Hans Engelsen Giøen hadde særskilte løyve frå herskapet til å agera prokurator på birketinget. Med å la vera å gje løyve til personar som ville opptre som prokuratorar på birketinget, sette herskapet seg medvite eller umedvite i ein særskilt sterk situasjon ovanfor sine leiglendingar.

Sikt- og sakefallsretten som ein del av birkeretten

Sikt- og sakefallsretten skulle vera det økonomiske fundamentet for tidlegare tiders rettssystem. Med »sikt» meintest retten til å påtala misgjerningar. Siktretten kunne bare gjerast gjeldande i saker med »sakefall», som vil seia saker som vart sanksjonert med bøtestraff. Sikt- og sakefallsretten var dermed retten til idømte bøter i dei sakene ein sjølv påtala. Denne retten var eit kongeleg privilegium som vart tildelt den danske adelsstanden generelt ved kong Christian II si handfesting av 1513, og den norske adelen ved kong Frederik III sitt privilegiebrev av 1648.[69] Sikt- og sakefallsretten er ikkje nemnt i rangadelprivilegia av 1671, og årsaka var det truleg fordi adelen i begge land alt nytta dette privilegiet. Dessutan vart hals- og handretten, som vil seia retten til å tiltala og straffa misgjerningar som vart sanksjonert med straff på kroppen, særskilt nemnt i dei reviderte rangadelsprivilegia av 1674. Dei generell adelsprivilegia av 24.06.1661 § 1 indikerar at ein let omgrepet hals- og handrett omfatta den mindre omfattande sikt- og sakefallsretten, som det dermed ikkje var turvande å nemna særskilt.[70]

Inn under sikt- og sakefallsretten kom den alt omtalte soningsretten. I kong Christian

II si handfesting av 1513 heiter det:

> *»Item skulle alle biscopir, prelatir, domskirkir oc ridderskabit, Danmarkis riighens raad, som nw ere oc her effterkomendis worde, nyde, bruge oc beholde all konigelig rætt, rættichedt, friidtkiøb oc falld met theris egne tienere oc undersate»*[71]

Soning var nettopp »friidtkiøb»; å sona ville i denne samanhengen seia å betala bot for ei misgjerning utan ein føregåande dom. Føremona med soning var at den sparte begge partar for kostnadene med sakføring på tinget når tilhøva vedrørande misgjerninga var klare, og misgjerningsmannen ønskte å gjera opp for seg. Soning kunne gjerast både utanfor tinget og på tinget, og på eit kvart steg under saksgongen fram til det var kravde dom.[72]

Sikt- og sakefallsretten representerte ei overføring av juridisk kompetanse frå kongen til adelen og andre som tileigna seg retten. Men privilegiet var òg ei overføring av ei av krona sine eldste inntektskjelder.[73] Det har vorte peika på at tildelinga av sikt- og sakefallsretten til den danske adelen gjorde at kongen seinare skulle sjå det som ei føremon å tildela birkerett, sidan han sjølv bare sat igjen med utgiftene knytt til tinghaldet når sakefallsinntektene fall bort.[74]

Sikt- og sakefallsretten var både eit privilegium og ei plikt. Påtale kosta i form av arrest, stevningspengar, og betaling til den som skulle føra saka for herskapet. Samstundes kunne ein del av dei som vart dømt ikkje betala bøtene. I forordning av 06.12.1743 § 23 vart innehavarane av sikt- sakefallsretten truga med bortfall av retten dersom dei to gonger let vera å påtala brotsverk dei kjende til. I Noreg valde til dømes den Angelske stiftinga å gje frå seg sikt- og sakefallsretten på sitt jordegods i Helgeland i 1811. Og professor ved Det juridiske fakultet i København, Frederik Theodor Hurtigkarl skreiv om kva økonomiske ulemper som på hans tid følgde med sikt- og sakefallsretten:

> *»Sigt og Sagefallsretten (...) ikke kand betragtes, som et tilstrækkelig Vederlag for de paa Sagernes Forfølgning medgaaende Omkostninger og Properitairernes Uleilighed. Uden Tvil er det paa Grund deraf, at den citerte Forordning af 6 Decbr. 1743 har givet Godseieren Valget imellem at stevne paa Forbrydelsen og anmelde den for Øvrigheden».*[75]

Hals- og handretten som ein del av birkeretten

I dei reviderte friherreprivilegia heiter det: »Frj-Herrene maa nyde Hals oc Haand over alle deris Bønder oc Tienere saavit deris Gods sig strecker».[76] Hals- og handrett var retten til å påtala brotsverk som vart sanksjonert med lekamsstraff, og å eksekvera straffa. Utrykket »Haand» viser her til retten til å straffa den dømte på kroppen, medan »Hals» viser til retten til å avretta den dømte. Rangadelsprivilegia frå 1671 nemner ikkje hals- og handretten mellom grevar og baronar sine særskilde privilegium. Årsaka til dette er truleg den same som låg til grunn for at sikt- og sakefallsretten ikkje vart nemnt; adelen både i Danmark og Noreg var alt tilstått denne retten. Adelen i Danmark med Christian III si handfesting av 1534, og den norske adelen med Frederik III sitt privilegiebrev av 1648, konfirmert i stadfestinga av adelen sine privilegium av 24.06.1661. Men hals- og handretten var særskilt nemnt i dei reviderte rangadelsprivilegia av 1674.

I juridisk og historisk litteratur har adelen sin hals- og handrett vore sterkt kritisert. Professor ved Det juridiske fakultet i Kristiania, Torkel Halvorsen Aschehoug, kommenterte utdelinga av hals- og handrett til den danske adelen i 1533 midt på 1800-talet:

> *»Den gav følgelig Adelen en forhen ukjendt Magt over dens Tjeneres og Fæstebønders Personer. Den antoges tillige at indbefatte Benaadningsretten og blev dermed et særdeles brugbart Middel i Adelens Haand til alskens Udpresninger.»*[77]

Den alt nemnte danske historikaren Edvard Holm sa mellom anna følgjande om hals- og handretten som følgde med birkeretten:

> *»Men endnu langt farligere for Bønderne end Patronatsretten maatte det blive, naar Hærremændene havde Birkeret i Forbindelse med Hals- og Haandretten. Hvilken Støtte kunde Bønder vente at finde i Dommere der vare udnævnt af Herremanden og kunde føre en i økonomisk Henseende taalig Tilværelse, naar de stod sig godt med ham eller med Ridefogden!»*[78]

Eg har under sikt- og sakefall peika på at det har vore vanleg å sjå på det privilegiet som både ein juridisk og økonomisk rett. Ved fyrste augekast fortonar hals- og handretten seg som eit reint juridisk privilegium. Den alt nemnte professor Hurtigkarl hevdar på byrjinga av 1800-talet »at Hals og Haand nu snarere er at ansee som en Forpligtelse end som en Rettighed».[79] Men ser ein sikt- og sakefallsretten og hals- og handretten i samanheng, vert dei i mange høve to sider av same sak. I Christian V's norske lov av 1687 heiter det: »Haver mand ikke Formue at bøde med, da straffis paa Kroppen».[80] Det er ikkje utenkjeleg at adelen ønskte eit ris bak sikt- og sakefallsretten ved at hals- og handretten gav dei høve til å setja makt bak kravet om at idømte bøter skulle betalast. Dette ser ein til dømes av ei ekteskapssak mot Aamund Knudsen Bielland som var oppe på tinget for Kvinnherad og Strandebarm i

1742. Tiltalte hadde som gift mann gjort tenestejenta Britha Jørgensdatter gravid, og med unnatak av jordegods skulle heile hans formue konfiskerast81. Etter at futen hadde føretatt ei registrering av Aamund Bielland sitt bu, viste det seg at formuen hans ikkje oversteig gjelda. Men »saa har hand dog till veyebragt og ved godtfolcks hielp betalt en ung karls leiermaalsbøder med 12 Rdr. i alleunderdanigst haab for videre straff paa Kroppen at blive befriet».[82]

Trass i trugsmålet om kroppsstraff kunne hals- og handretten ikkje auka utkoma av sikt- og sakefallsretten i stor mon. Men ved å sikra seg sikt- og sakefallsrett, hals- og handrett, og birkerett kunne adelen stilla seg på eit mellomtrinn mellom kongen og rettssubjekta, og tileigna seg noko av den autoritative statusen som administreringa av retten gav. På den måten kunne leiglendingane òg knytast juridisk og lojalitetsmessig nærare godset.

Om birkeretten på Svanøy, Halsnøy Kloster og Lysekloster gods

Ovanfor har vi studert dei ulike delane som samla sett utgjer den juridiske kompetansen som følgjer av birkeretten, og då særleg med fokus på baroniet Rosendal. Men det har sidan artikkelen »Kongeligt Lehnsbrev af 1678 paa det ældre Rosendal Baronie, m. m.» frå 1838, skriven av byrettsjustitiarius Jens Christian Berg, vore vanleg å rekna Svanøy, Halsnøy Kloster, og Lysekloster som dei norske birka ved sida av rangadelsbirka Rosendal, Laurvigen og Jarlsberg.83 Eg vil nedanfor problematisera desse tre jordegodsa sin birkestatus. Min påstand er at bare Svanøy kan reknast for eit retteleg birk, men at det etter 1741 var redusert til eit reint sikt- og sakefallsbirk. Lysekloster fungerte som eit birk utan embetsrådvelde, medan Halsnøy Kloster i ettertid har vorte rekna som eit birk ved eit mistak.

Svanøy birk

I mai 1685 fekk fru Marie Fuiren, enke etter biskop Hans Svane, tilbake den adelege setegardstatusen til hovedgarden på øya Bru i Sunnfjord fogderi. Hovudgarden og øya vart begge kalla Svanøy, og godset vart kalla Svanøy- eller Svanegodset. Fru Marie Fuiren fekk òg kong Christian V til å gje godset i Sunnfjord birkestatus ved ope brev av 16.05.1685; »saavelsom, med hvad Jordegods derunder ligger, eller dertil i Engen tilforhandles, Birke-Ret, under hvilken de Paaboende svare.»

I 1719 kjøpte stiftamtsskrivar i Bergen, Severin Seehusen, Svanøygodset i Sunnfjord, og vart to år seinare adla under namnet de Svanenhielm. Ved sin død i 1726 etterlot de Svanenhielm seg ei lang rekke av manglande skatteinnbetalingar, og kongen beslagla Svanegodset som tryggleik for sine krav i dødsbuet etter den avdøde stiftamtsskrivaren. Same året vart godset stykka opp og selt på auksjon. Gardane vart stort sett kjøpt av brukarane, medan det ikkje kom inn noko tilfredsstillande bod på sikt- og sakefallsretten.84 Birkejurisdiksjonen vart ikkje oppløyst saman med godseininga ved suksesjonen i 1726, men stod ved lag til birkeskrivaren

fall frå i 1733. Då opphøyrde Svanøybirket å eksistera som ein eigen tingkrins, og heile Sunnfjord futedøme vart igjen administrert av ein kongeleg sorenskrivar.

I 1741 vart sakefallsretten på det tidlegare Svanegodset på nytt lyst ut for sal, og kjøpt av stadthauptman i Bergen, Jan von der Welde. Han fekk skøyte på »Svanebirks Herligheder med fri Birkerettighed saaledes, som Hans Majestæt var tilkjøpt».[85] Birkeretten var ikkje den same som på Laurvigen, Jarlsberg og Rosendal birk, sidan han ikkje inneheldt ein hals- og handrett. Det avgrensa omfanget av, og omstenda rundt den birkeretten Jan von der Welde kjøpte, gjer at ein må stilla seg spørsmålet om kva for ein birkerett stadthauptmannen eigentleg tileigna. Var det den gamle birkeretten til fru Marie Fuiren som aldri hadde falle vekk, eller var det ein ny kongeleg oppretta birkerett?

Då sikt- og sakefallsretten vart lyst ut på auksjon i 1741, kom det som i 1726 ingen tilfredsstillande bod, og kongen kjøpte som kreditor sjølv retten for å avslutta buhandsaminga. Sjølve birkeretten vart aldri lyst ut på auksjon, og fall truleg bort alt i 1726. Men birkeordninga stod nok ved lag fram til 1733 då birkedommaren fall frå. Når Jan von der Welde i 1741 kjøpte ein birkerett sett saman av embetsrådvelde og sikt- og sakefallsretten, kan det sjå ut som om kongen selde meir enn han hadde heimel for. Når sikt- og sakefallsretten to gonger vart lyst ut på auksjon utan at nokon ville kjøpa han, kan dette tyde på at sakefallsretten åleine ikkje var attraktiv nok sett i forhold til prisen. Men ved å leggja til eit embetsrådvelde kom kanskje sikt- og sakefallsretten til å stå i eit anna lys. Men det var tale om ein birkerett som kom i stand etter at den opphavlege birkeretten hadde vore unytta i 9 år, og som den hals- og handretten som den opphavlege birkeretten hadde omfatta. På denne bakgrunnen må ein seia at Svanøy birk ikkje var ein birkejurisdiksjon, men to; ein som stod ved lag frå 1685 til 1733, og ein frå 1741 til 1820. Ein må likevel spørja seg kvifor birkeretten som von der Welde kjøpte i 1741 ikkje vart kunngjort gjennom eit ope brev, slik at allmugen i Sunnfjord kunne vita at kongen hadde endra rettsstrukturen i futedømet? Resultatet vart i alle høve at Svanøy vart eit sikt- og sakefallsbirk, som fungerte som ein eigen tingkrins under Sunnfjord sorenskrivarembete i hals- og handrettssaker,[86] på eit jordegods som var oppløyst 15 år tidlegare!

Halsnøy Kloster birk

Alt tidlegare kyrkjegods vart etter reformasjonen i 1536 lagt inn under krona. Dei geistlege jordegodsa vart ikkje stykka opp, men organisert som eigne len. Dette var òg lagnaden til Halsnøy Kloster, som var eit av dei mest inntektsbringande av klosterlena fram til 1660. I 1664 vart Halsnøy Kloster gjort om til eit eige futedøme under Søndre Bergenhus amt.

Hovudargumentet for at Halsnøy Kloster var ein eigen birkejurisdiksjon, har vore eit reskript av 22. april 1673 der det heiter; »Sunhords og Halsnø-Klosters sorenskriverier skal deles Bendix Dyrhuus og Povel Trulssen imellem, men efter

deres dødlige Afgang sammenlægges.» Dette reskriptet har vorte tolka som ei oppheving av birkejurisdiksjonen på Halsnøy Kloster gods, og ordlyden kan minna noko om den ein finn i det opne brevet av 06.06.1820 som kunngjorde at Svanebirket vart lagt inn under Sunnfjord sorenskrivarembete.[87] Men ser ein på bakgrunnen for reskriptet av 22.04.1673, får ordlyden eit anna innhald.

Povel Troelssen vart utnemnt som ny sorenskrivar i Sunnhordland i 1663, men vart fem år seinare suspendert frå stillinga etter påstandar om at han hadde forvalta embetet slik at allmugen vart skadelidande. Bendix Djurhuus vart oppnemnt som ny sorenskrivar i Sunnhordland i staden for Troelssen. I 1670 fekk Troelssen stadfesta si stilling som sorenskrivar i Sunnhordland etter at amtmannen og lagmannen i Bergenhus hadde funne at det ikkje var hald i påstandane om skadevaldande embetsskøyting. Djurhuus ville truleg ikkje forlata embetet som sorenskrivar, og tvisten vart løyst med missive av 07.11.1671, som slo fast at Povel Troelssen var sorenskrivar i Sunnhordland, men at Bendix Djurhuus skulle vera sorenskrivar over Halsnøy Kloster gods, og i Moster og Austevoll sokn der det budde mange leiglendingar under Halsnøy Kloster gods. Då Troelssen fall frå i 1680 vart Djurhuus sorenskrivar over heile Sunnhordland sorenskrivarembete.[88]

Ordninga med to sorenskrivarar i Sunnhordland mellom 1671 og 1680 var ikkje utan historisk grunnlag. I skattematrikkelen av 1647 er »Halsnøe closters sorenschriffuer» oppført som brukar av garden »Huideould», og i 1656 er Jens Michelssøn nemnt som sorenskrivar for Halsnøy Kloster gods.[89] Ein eigen sorenskrivar for Halsnøy Kloster hadde ikkje heimel i forlegningsbreva til lensherrane på godset mellom 1539 og 1659, så truleg var arrangementet ein administrativ livnad frå tida etter reformasjonen i 1536. I Christian II si handfesting frå 1513 heiter det: »Item skulle godemenn, som aff oss læen haffue poæ tieniste ellir vti pantt, sætte thöm selff herritzfogder oc herritzschriffuer.»[90] Denne regelen vart gjenteken i Frederik I og Christian III sine handfestingar av 1523 og 1536. Bare nokre få av klosterlena hadde eigne sorenskrivarar mellom 1536 og 1660, men Halsnøy Kloster kan ha vore mellom desse. Bakgrunnen for denne administrative ordninga må ha vore at leiglendingane for Halsnøy Kloster gods likevel skulle møta på eit eige skatteting. Utover på 1700-tallet var det òg bare om hausten, når den kongeleg skattereknesskapen skulle gjerast opp, at det vart arrangert eigne skatte- og saketing for godsleiglendingane. Vår- og sommarting møtte dei på tinget i skipreide der dei budde. Etter kvart vart fekk leiglendingane under Halsnøy Kloster gods i skipreide med få godsleiglendingar, det ordinære bygdetinget som verneting.[91]

Det var sorenskrivaren for Sunnhordland som samstundes var dommar på Halsnøy Kloster gods etter 1663,[92] og futen i Sunnhordland og Hardanger utøvde futemakta på godset. At Halsnøy Kloster hadde eigne lensmenn er ikkje grunnlag godt nok for å kalla godset eit birk.[93] Rettast er det å seia at Halsnøy Kloster var ein eige rettskrins under Sunnhordland sorenskrivarembete, som ei livnad etter eit eldre

administrativt system. Slik var det truleg òg med rettskrinsen Store Sandviken i Nordhordland, som hadde sitt utspring i Sandviken og Seim birk som eksisterte mellom 1649-1651.[94]

Frå 1744 vart Halsnøy Kloster gods stykka opp og seld, og ved reskript av 30.05.1771 vart godset oppløyst som eigen tingkrins.

Lysekloster birk

I 1661 fekk Nils Hansen Lysekloster gods som brukspant ved ope brev av 12.07. Her heiter det mellom anna:

> *»Og imidlertid og saa længe forskrevne Gods saaledes pansat er, skal ingen Lehnsmand, Skriver, Fogd, eller nogen Anden, med dets tilliggendes Bønder og Tienere, Fiskeri, eller dets Skove eller Skovbrug, sig noget i ringeste Maader maae befatte, medens N. H., eller hvem Godset med hans Minde haver, eller hvem dertil ville betroe, have Indseende, at dermed retfærdeligen omgaaes.»*

Kongen løyste ikkje inn pantet, og 23.08.1670 fekk stiftamtsskrivar Hansen skøyte på »Lysekloster Gaard og Gods, tilligemed Leding, Tiende og Arbeidspenge, samt Sigt og Sagefald af Godset ».

Med adelslova av 1821 vart arvelege privilegium i Noreg etter kvart avskaffa, men dei tingmessige rettane på Lysekloster var kjøpte førerettar og vart ikkje ramma av adelslova. Ut etter på 1800-talet kom det til konflikt mellom eigaren av Lysekloster, proprietær Henrik Formann, og amtmannen i Søndre Bergenhus amt om kven som skulle peika ut embetsmenn på godset. Etter ein over tjue år lang kompetansestrid, la Finansdepartementet i 1848 fram ei innstilling for Stortinget der departementet føreslo å avskaffa dei tingmessige rettane på Lysekloster. Kjernen i striden mellom Formann og amtet, var om det var pantebrevet av 1661 samanhalde med skøytet av 1670 som fastsette kva rettar som eigaren av Lysekloster kunne gjera gjeldande, eller om det bare var skøytet som skulle leggjast til grunn i ei slik vurdering.[95] Finansdepartementet tvilte sterkt på at det låg føre ein gyldig stifta birkerett for Lysekloster. På den andre sida hadde eigaren av godset i over eitt halvtanna hundreår peika ut eigne futar og lensmenn, og halde eigne ting på jordegodset. Forman sjølv hevda han hadde birkerett etter pantebrevet av 12.07.1661:

> *»I Anlendning heraf erklærede Formann, at de Godseieren tilkommende Rettigheder bestaae i Fogdejurisdiksjonen paa Godset, samt deri, at dette i judiciel Henseende skal utgjøre et eget Birk.»*[96]

Den historisk og rettshistorisk litteratur gjeve proprietæren rett, medan regjeringa og Stortinget løyste tvistemålet med å oppheva eigaren av Lysekloster sin futekom-

petanse, som vil seia retten til å utøva påtalemakt på tinget, på Lysekloster utan å ta stilling til ein eventuell birkerett. Men var Lysekloster ein birkejurisdiksjon?

Legg ein ordlyden i skøytet av 1670 til grunn vert svaret nei, medan svaret vert ja dersom ein knyter vurderinga til realiteten i ordlyden i pantebrevet av 1661. Det interessante spørsmålet vert difor om Lysekloster frå 1670 til 1853 fungerte som eit birk. Hansen hevdar at Lysekloster var ein birkejurisdiksjon,[97] med påpeikar at »vi kan slå fast at på Rosendal og Svanø var påtalen og dommerutnevnelsen (riktignok avhengig av kongelig konfirmasjon) samlet på innehaverens hånd» i motsetnad til på Lysekloster.[98] I 1656 og 1659 er Lauritz Walter nemnt som sorenskrivar på Lysekloster gods, som òg var eit eige futedøme.[99] Dette kan tyda på at Lysekloster til liks med Halsnøy Kloster gods vart organisert som ein eigen tingkrins i amtet. Lysekloster var det nest største jordegodset i Søndre Bergenhus med omlag 300 jordleigarar som skulle betala landskyld til lensherren, og det må ha vore tidssparande både for sorenskrivaren og leiglendingane å nytta skattetinga som saketing. Frå 1662 var sorenskrivaren i Hardanger len, og seinare Hardanger og Voss sorenskrivarembete, dommar på jordegodset. Men eigaren til Lysekloster utnemnde sin eigen fut som utøvde påtalefunksjonen på tinget. Godset hadde òg eigne lensmenn for kvar av dei 4 tinglaga.[100] Det er ikkje utenkjeleg at futemakta som eigaren av Lysekloster utøvde, var ei etterlevning frå lenstida som aldri fall vekk, i staden for at den hadde sitt opphav i pantebrevet frå 1661 eller skøytet frå 1670. I motsetnad til tinglaga under Halsnøy Kloster gods som etter kvart vart integrert i bygdetingsstrukturen i Sunnhordland sorenskrivarembete, fungert Lysekloster godset som eit birk. Dette til trass for at det som nemnt var kongen, og ikkje eigaren av Lyseklostergodset, som sat med embetsrådeveldet.[101]

Lover m.m.

Ope brev 1648	Aabne Brev om Adelens Privilegier, av 31.08.1648
Adelsprivilegia 1661	Privilegier for den adelige Stand, av 24.06.1661
Ope brev 1661	Aabent Brev, hvorved Kongen for en forstrækning af 28675 1/2 Rdr. Overdrager Lyse-Kloster, 12.07.1661
Kongelova 1665	Den af Kong Frederik III under 14. November 1665 underskrevne Kongelov
Reskript 1673	Rescript at Sundhords og Halsnø-Klosters Sorenskriveri skal deles, av 22.04.1673
Grevskapsprivilegia 1671	Grevernes privilegier, av 25.05.1671
Grevskapsprivilegia 1674	Grevernes privilegier, revideret udgave, 1674
Friherreprivilegia 1671	Friherrenes privilegier, 25.05.1671
Friherreprivilegia 1674	Friherrenes privilegier, revideret udgave, 1674
Ope brev 1685	Aabent Brev at forrige Erkebiskop afgangne Dr. Hans Svanes Efterladerske, Fru Maria Fuiren, av 16.05.1685
Christian V's norske lov	Kong Christian den Femtes Norske Lov, av 15.04.1687
Forordning 1735	Forordning Om adskilligt, Justitien og Rettens Betiente i

	Norge vedkommende, av 19.08.1735
Forordning 1743	Forordning Angaaende idømte Penge-Bøders Inddrivelse og hvorledes den Skyldige, naar deres Betaling ey erholdes kand, bør straffes paa Kroppen, med videre, av 06.12.1743
Reskript 1771	Rescript angaaende den ved Forordning 23 Mai 1755 bestemte Thing-Tid for Halsnø-Kloster Gods, av 30.05.1771

Trykte kjelder

Propositioner og Meddelselser, frå Stortinget i 1851, 5. del ltr. LL
Samlinger af danske Kongers Haadfestninger og lignende Ackter (1974)
Skattematrikkelen 1647, IX – Hordaland (1976)
Stifsamtsmannens kopibok à nr. 3 (1980)

Arkivmateriale

Nasjonalbiblioteket, Handskriftsamlinga (NB)

Brevsamling for familien Rosenkrantz til Rosendal

Brev 01.03.1686 frå Holger Rosencrantz til Peter Tiesen Lamberg	Nr. 269:1
Avskrift av Christian Lamberg si livsskildring i ein no tapt familiebibel	Nr. 269:1

Statsarkivet i Bergen (SAB)

Arkivet for Stiftamtmannen i Bergen: Resolusjonsbok 29.11.1727-25.01.1729 L nr. 17

Arkivet for Sorenskrivaren i Sunnhordland: Rettsprotokoll Sunnhordland 1741-1746 I. A. 35

Arkivet for sorenskrivaren i Hardanger og Voss

Rettsprotokoll Rosendal 1715-1719	I. A. 1
Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748	I. A. 2

Private Samlingar – Den Sundvorske samlinga

Rettsprotokoll for Rosendal 1706-1715 del I (avskrift)	Nr. 99-100

Rosendalsarkivet

Juridiske saksdokument 1666-1775	L nr. 55
Skifteprotokoll Rosendal 1710-1714	L nr. 58
Instruksar og tilsetjingsbrev 1750-1917	L nr. 139
Godsrekneskap for 1749-1771	L nr. 155

Kopibok for Rosendal 1689-1697	Uregistrert

Litteratur

Arentz (1802)	Hans Arentz: Artikkelen » Beskrivelse over Sunfjord i det Bergenhusiske Amt», trykt i Topographisk Journal for Norge, åttande og niande bind, hefte 30 1802
Aschehoug (1866)	Torkel Halvorsen Aschehoug: Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814
Berg (1823)	Jens Christian Berg: Artikkelen »Bidrag til Adelens Historie i Norge», trykt i Budstikken, nr. 99-104 1823
Berg (1838)	Jens Christian Berg: Artikkelen »Kongeligt Lehsbrev af 1678 paa der ældre Rosendal Baronie, m. m.», trykt i Saamlinger til det norske Folks Sprog og Historie, sjette bind fyrste hefte, 1838
Bjelke (1952)	Jens Bjelke: Termini juridici
Brandt (1883)	Fredrik Brandt: Forelæsninger over den norske retshistorie II
Dombernowsky (1983)	Lotte Dombernowsky: Lensbesidderen som amtmand
Hansen (1993)	Torleif Hansen: Bergen lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737
Hansen (1986)	Torleif Hansen: Arkivkatalogen »Stiftamtmannen i Bergen»
Hansen (1981) 1)	Torleif Hansen. Artikkelen »Administrasjon av Lyseklostergodset 1670-1852», trykt i Frå Fjon til Fusa 1981
Hansen (1981) 2)	Torleif Hansen: Arkivkatalogen »Lyseklosterarkivet»
Haugland (1981)	Anders Haugland: Skånevikssoga I – Gardar og ætter i Holmedal
Hobberstad (1997)	Øyvind Hobberstad: »Den som tager andens gods er iche bedre end een tyv!» Ulovleg tileigning av annan manns eigedom - Lovgjeving og rettshandheving på tinget i Nordhordland sorenskriveri, 1664-1707; upublisert hovudfagsoppgåve i historie, Bergen
Holberg (1920)	Ludvig Holberg: Den Berømmelige Norske Handels-Stad Bergens Beskrivelse
Holm (1885)	Edvard Holm: Danmark-Norges indre historie under enevælden fra 1660-1720, bind I
Hurtigkarl (1813)	Frederik Theodor Hurtigkarl: Den danske og norske private Rets første Grunde
Imsen (1995)	Steinar Imsen: Artikkelen »Birk», trykt i Norsk historisk leksikon

Johnsen (1909)	Oscar Alb. Johnsen: Hannibal Sehesteds stattholderskab 1642-1651
Jørgensen (1971)	Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie - Retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. aarhundrede
Kraft (1820)	Jens Kraft: Beskrivelse over Norge
Molbech (1844)	Christian Molbech: Artikkelen »Et nyt Bidrag til Birkerettens Historie i Danmrk», trykt i Historisk Tidsskrift, rekke I bind IV, 1844
Nagel (1985)	Anne-Hilde Nagel: Artikkelen »Styringsapparatet i Norge på 1700-tallet, trykt i Administrasjon i Norden på 1700-tallet
Næss (1981)	Hans Eivind Næss: Artikkelen »Sorenskriverens tingbøker fra 1600- og 1700-tallet som historisk kildemateriale», trykt i Heimen, bind 18 1981
Olafsen (1940)	Arent Olafsen: Våre sorenskrivere, bind I
Robberstad (1990)	Knut Robberstad: Rettssoga I
Sagen, Foss (1824)	Lyder Sagen, Herman Henrich Mejer Foss: Bergens Beskrivelse
Schlegel (1827)	Johan Frederik Wilhelm Schlegel: De gamle Danskes Retssædvaner og Autonomie
Stampe (1797)	Henrik Stampe: Erklæringar, Breve og Forestilinger, Generalprokureur-Embedet vedkommende, V Deel
Stampe (1796)	Henrik Stampe: Erklæringar, Breve og Forestilinger, Generalprokureur-Embedet vedkommende, IV Deel
Stampe (1793)	Henrik Stampe: Erklæringar, Breve og Forestilinger, Generalprokureur-Embedet vedkommende, I Deel
Storengen (1975)	Harald Storengen : Grevskapet Laurvigen - en studie i et norsk birk 1701-64; upublisert hovudfagsoppgåve i Historie, Oslo
Weile (1641) Weile (1641)	Christen Weile: Glossarium Juridico-Danium
Øyrehagen Sunde (2002)	Jørn Øyrehagen Sunde: Artikkelen »»at indsee Forskiællen og Overeenstemmelsen imellem adskillige Begreber» – eit mysteriespell om slagsmål i Ænes sokn, dansknorske juristar og litteratur, og europeisk rettsfilosofi på 1700-talet», trykt i Bergensposten, desember 2002

[1] Skriftstykket er ei om- og samanskriving av deler av mi juridiske særavhandling »Loven og Billigheden» – ei juridisk særavhandling: Observasjonar av tingstrukturen og domstolspraksis på bygdetinget for Kvinnherad og Strandebarm skipreid, og birketinget for Rosendalsgodset, mellom 1706 og 1755, frå 1998.
[2] Schlegel (1827) s. 224-225.
[3] Sjå Jørgensen (1971) s. 509.

[4] Johnsen (1909) s. 130 og 132.
[5] Sjå Berg (1823) s. 461-462. Dei utskilte rettsområda var Nygård og Verne Kloster birk i Østfold, Hammer birk på Hedemark, Sem og Strømme birk i Vestfold, Sandviken og Seim birk, og Finnegarden birk i Hordaland, og Giske samt Vestnes birk i Møre og Romsdal.
[6] Sjå Hobberstad (1997) s. 17.
[7] I seinare tilvisningar kjem eg til å ta utgangspunkt i dei reviderte privilegia av 1674, sidan det var dei som vart lagt til grunn då baroniet Rosendal som vart oppretta i 1678. Grevskaps- og Friherreprivilegia vart trykt som forordning i 1688.
[8] Sjå Grevskapsprivilegia 1671 § 5, og Friherreprivilegia 1671 § 4.
[9] I perioden 1671 til 1700 vart det samla oppretta 5 grevskap og 5 baroni i Danmark-Noreg; Dombernowsky (1983) s. 49 note 34.
[10] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748 folioside 38b-39a.
[11] Sjå elles Øyrehagen Sunde (2002) s. 34-35 med vidare referansar.
[12] NB: Brev 01.03.1686.
[13] Storengen (1975) s. 16 og 24-28.
[14] Kraft (1820) s. 764 og 765.
[15] Berg (1838) s. 233-134 note 4), Hansen (1993) s. 46, Nagel (1985) s. 96, og Imsen (1995), »Birk», s. 39-40.
[16] Bjelke (1952) s. 56.
[17] Weile (1641) s. 52.
[18] Sjå Molbech (1844) s. 598-602.
[19] Kongelova 1665 § 3, og Christian V's norske lov 1-1-1.
[20] I denne samanhengen må det nemnast at adelen i dei kongelege arvelanda Slesvig-Holstein hadde fått tildelt ein generell birkerett; Holm (1885) s. 92.
[21] Friherreprivilegia 1671 § 4.
[22] Desse prestegjelda var Kvinnherad, Strandebarm, Oppdal, Os, Etne, og Fjellberg i Sunnhordland, og Øystese, Vikør, Ulvik, Granvin og Ullensvang i Hardanger.
[23] Desse skipreida var Kvinnherad, Strandebarm, Oppdal, Strandvik, Fjellberg, Etne, og Skånevik i Sunnhordland, og Øystese, Ulvik, Granvin og Ullensvang i Hardanger.
[24] Kvalnes var ikkje den nordlegaste garden på Rosendalsgodset, men den garden nord for residensen som i reisetid låg lengst frå godssetet.
[25] Friherreprivilegia1671 § 4.
[26] Friherreprivilegia1671 § 18.
[27] Garden hadde tidlegare vore ein del av Mouattgodset, men vart selt av Ludvig Rosencrantz i 1685; Haugland (1981) s. 84-85.
[28] Men ikkje til skogen og andre særskilte ressursar på garden.
[29] Friherreprivilegia 1671 § ?.
[30] Gjenngjeve i Berg (1838) s. 236-241. Originalen finst framleis på residensen på Rosendal.
[31] Fram til 1716 var ein leiglending under allodialgodset, Aamund Hegland, til og med lensmann for Rosendal i Oppdal skipreide; SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1706-1715 del I (avskrift) s. 1, og Rettsprotokoll Rosendal 1715-1719 folioside 4a.
[32] SAB: Kopibok for Rosendal 1689-1697, og Berg (1838) s. 225-226. Berg viser til Holberg (1920) s. 110 og hevdar at baron Axel Rosencrantz var amtmann frå 1696, noko Hansen (1986) s. 277 og oppgjev som Axel Rosencrantz sitt fyrste embetsår. Men Axel

Rosencratnz skreiv sjølv 09.09.1697 i si kopibok at han vart utnemnt til embetet ved brev av 03.07.1697. Sjå òg Sager, Foss (1824) s. 654. I denne perioden var stiftbefalingsmannsembetet delt i eit amtmannsembete og eit stiftamtmannsembete, slik at Christian V's uekte son, Christian Gyldenløve, kunne sitja som stiftamtmann trass sine unge år.
[33] Denne paragrafen hadde ingen parallell i friherreprivilegia av 1671.
[34] Storengen (1975) s. 11.
[35] Stampe (1793) s. 675, sjå òg (1797) s. 491-492.
[36] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748 folioside 198a.
[37] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748 folioside 30a-31a (sitatet er henta frå 31a).
[38] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748 folioside 45a-45b (sitatet er henta frå 45b).
[39] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748 folioside 37a.
[40] For det eine høvet, sjå Godsrekneskap for 1749-1771 - Designation over Sigt og Sakefalds Bøder 1768, s. 401.

[41] SAB: Kopi av brev av 17.07.1704, skriven bak i skifteprotokoll for Rosendal 1710-1714.
[42] SAB: Kopi av resolusjon av 17.07.1704 er skriven bak i skifteprotokoll for Rosendal 1710-1714.
[43] Firherreprivilegia 1671 § 11.
[44] Christian V's norske lov 5-10-2.
[45] Christian V's norske lov 6-15-15.
[46] Christian V's norske lov 6-3-4 jf. 6-3-3.
[47] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1706-1715 del I (avskrift) s. 2. Lenet sin bonde Villum Haavigen møtte ikkje i saka, sjølv om birketinget var rette verneting, jf. Christian V's norske lov 1-2-16.
[48] Forordning av 06.12.1743 § 24.
[49] Christian V's norske lov 1-14-6.
[50] Christian V's norske lov 6-13-6.
[51] SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1715-1719 folioside 2b-3a. Sjå vidare SAB: Rettsprotokoll Sunnhordland 1706 folioside 5a-5b for ei tilsvarande sak, der Britte Rasmusdatter truleg vart dømt etter Christian v's norske lov 6-13-6.
[52] Stampe (1793) s. 676.
[53] Friherreprivilegia 1671 § 4.
[54] Holm (1885) s. 92. Fram til eineveldet vart avskaffa i Danmark i 1849 vart det totalt oppretta 18 grevskap og 14 baroni, så talmessig var ikkje omfanget av rangadelen sin birkerett eit stort skar i einevaldstanken. På den andre sida var det tale om store jordegods med mange leiglendingar, slik at rangadelen sin birkerett gjorde eit ikkje uvesentleg innhogg i det kongelege underrettsområdet; eit friherrskap skulle vera på minst 1000 tønner hartkorn, medan eit grevskap skulle femna om 2500 tønner hartkorn land; Dombernowsky (1983) s. 49 note 34.
[55] Christian V's norske lov 1 6-9.
[56] Dombernowsky (1983) s. 82 note 50.
[57] Storengen (1975) s. 36.
[58] Sjå SAB: Rettsprotokoll Rosendal 1720-1748 folioside 99a og 154b.
[59] Sjå Stampe (1793) s. 675.
[60] Sjå Stampe (1793) s. 600 og 601.

[61] Sjå Stampe (1797) s. 463.
[62] SAB: Referat av saka ligg mellom juridiske saksdokument for Rosendal 1666-1775 (sitatet er henta frå s. 1-2).
[63] »Stifsamtsmannens kopibok à nr. 3» (1980) s. 10 nr. 17, resolusjon av 25.02.1708.
[64] SAB: Resolusjonsbok for Stiftsamtsmannen i Bergen 29.11.1727 - 25.01.1729, resolusjon av 24.07.1724.
[65] »Samling af Danske Kongers Haadfestninger og lignende Acter» (1974) s. 59.
[66] »Samling af Danske Kongers Haadfestninger og lignede Acter» (1974) s. 73.
[67] I forvaltar Søren Elkier sin tilsetjingsinstruks frå 1750 post 11 vart hans oppgåve som herskapet sin representant på tinget uttrykt på følgjande måte: »For ulydighed som af bønderne Kunde begaaes enten imod Herskabets ordre eller deres bygslings breves forbindelse, lader Hand de saaleedes befindende for birke-Retten tiltale og Hender dom over dem til Penge Mulct eller anden straf efter sagens beskaffenhed. Men derimod forsvarer Hand Almuen oaa Godset, i alle mulige tilfælde, saa at dennem ingen Uret af nogen tilføyes imod Loven og billighed»; SAB: Instruks til Søren Elkier mellom instruksar og tilsetjingsbrev for forvaltarar på Rosendal 1750-1917.
[68] Forordning 1736 § 6.
[69] Ferderik III sitt privilegiebrev av 31.08.1648 er trykt i Paus II (1751-1752) s. 846-848.
[70] Sjå òg Stampe (1796) s. 512, og (1797) s. 153.
[71] »Samlinger af Danske Kongers Haadfestninger og andre lignede Acter» (1974) s. 63.
[72] Om soningsinstituttet, sjå til dømes Næss (1981) s. 148-161.
[73] Når det gjeld Noreg, sjå Robberstad (1990) s. 137.
[74] Schlegel (1827) s. 226.
[75] Hurtigkarl (1813) s. 333.
[76] Friherreprivilegia 1671 § 15.
[77] Aschehoug (1866) s. 402.
[78] Holm (1885) s. 326.
[79] Hurtigkarl (1813) s. 333.
[80] Christian V's norske lov 1-22-11, jf. forordning 06.12.1743 § 24.
[81] Christian V's norske lov 6-13-25, jf. 1-22-10.
[82] SAB: Rettsprotokoll Sunnhordland 1741-1746 folioside 55a.
[83] Berg (1838) s. 233-234. Sjå vidare Brandt (1883) s. 431, Nagel (1985) s. 96, Hansen (1993) s. 46, og Imsen (1995), »Birk», s. 39-40.
[84] Sjå Arentz (1802) s. 29-36 og 41-42. Denne sakefallsretten var ikkje ein rett som vart skild ut av birkeretten, men den retten som etter adelsprivilegia av 1648 følgde med alle adelege setegardar.
[85] Arentz (1802) s. 36.
[86] Arentz (1802) s. 38.
[87] Berg (1838) s. 243 note 4) og Hansen (1993) s. 46.
[88] Olafsen (1940) s. 150-51.
[89] »Skattemarikkelen av 1647» XI (1976) s. 101, og Olafsen I (1940) s. 150.
[90] »Samling af Danske Kongers Haadfestninger og lignede Acter» (1974) s. 59.
[91] Den utviklinga som her er nemnt, vart stadfesta i forordning av 23.05.1755.
[92] Dersom ein ser bort frå den særskilte situasjonen mellom 1668-1680 som er nemnt ovanfor.

[93] I så fall må det ha vore eit kongeleg birk, sidan jordegodset var krongods fram til 1771.
[94] Sjå Hobberstad (1997) s. 17.
[95] »Propositioner og Meddelelser» frå Stortinget i 1851, ltr. LL. Sjå særskilt s. 3 og 4.
[96] »Propositioner og Meddelelser» frå Stortinget i 1851, ltr. LL s. 2 kolonne 1.
[97] Hansen (1993) s. 46.
[98] Hansen (1993) s. 47.
[99]Hansen (1981) 1) s. 79, Hansen (1981) 2) s. 6, og Olafsen (1940) s. 152.
[100] Hansen (1981) 1) s. 78-81 og 88-93 , Hansen (1981) 2) s. 6-8 og 14-24 , »Propositioner og Meddelselser» frå Stortinget i 1851, ltr. LL, og forordning av 23.05.1755.
[101] Ein skal merka seg at sorenskrivaren til Hardanger og Voss til dømes ikkje er nemnt mellom dei norske birkedommarane i den dansk-norske stadskalendarane for 1768 og 1801.

Irene Vågen:
Nye betalingsformer innen kollektivtrafikken

Busstrafikken i Bergensområdet har gått fra å bestå av en rekke små selskaper til nå å være dominert av to store trafikkselskaper, Gaia Trafikk og HSD. Ordningen med mange busselskaper med forskjellige løyveområder førte til at publikum måtte forholde seg til en rekke ruter som ikke nødvendigvis korresponderte med hverandre, forskjellige takstsystemer og forskjellige holdeplasser for de ulike busselskapene. Samordning av ruter fra forskjellige ruteselskaper var ønsket av samferdselsmyndighetene for å forbedre publikumsvennligheten. Blant busselskapene var samordning mer problematisk, ettersom samordning i utgangspunktet ville føre til at andre selskaper ville kunne operere i et geografisk område som tidligere var forbeholdt bare et selskap. Samferdselsmyndighetene fikk det som de ville, og arbeidet med å samordne rutetilbudet i B ergensområdet førte etter hvert til at selskapene innførte et felles takstsystem og et felles elektronisk billetteringssystem. Dette var ordninger som gjorde det lettere å etablere samkjøringsruter som gikk på tvers av løyvegrensene.

Kortmakulator og enkeltbillett

Før innføringen av elektronisk billettering eksisterte det to måter å beregne billettakstene på for busselskapene i Hordaland. Forstads- og distriktsselskapene benyttet seg av en landsomfattende avstandstakst. Dette systemet innebar at alle passasjerene måtte betale en grunntakst, og at billettprisene økte for hver tredje kilometer.[1] Ordningen medførte altså at dess lenger en reiste, jo h øyere var takstene. I Bergen Sporvei sitt løyveområde var det enhetstakster som gjaldt.[2] Enhetstakstene innebar at alle passasjerene som reiste innenfor løyveområdet til Sporveien betalte den samme billettprisen, uansett hvor lang reisen var. Slikt sett ble lange reiser relativt sett billigere enn korte reiser.

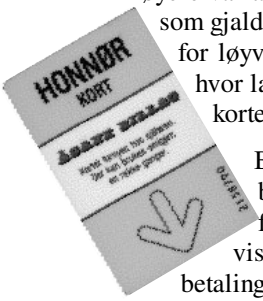

Brukerne av kollektivtrafikken måtte forholde seg til de mange busselskapene, ulike takstsystem og ikke minst en mengde forskjellige former å betale på. Enkeltbillett, klippekort, visérkort (månedskort), og overgangsbilletter var noen av de mange betalingsmåtene som passasjerene kunne velge mellom. De mange busselskapene og den manglende samordningen dem imellom vanskeliggjorde overganger mellom ruter fra forskjellige trafikkselskaper. Det etablerte takstsystemet hadde noen ordninger som skulle gjøre det smidig for busspassasjerene å bytte ruter som var kjørt av to forskjellige selskaper. En passasjer som byttet mellom to forstadsselskaper måtte kjøpe ny enkeltbillett, men fikk fradrag for

den faste delen av billetten. Dersom det var snakk om overgang mellom et forstadsselskap og Bergen Sporvei, eksisterte det ingen slike ordninger med mindre passasjerene hadde månedskort.[3] I slike tilfeller kunne passasjerene kjøpe et tillegg til månedskortene, og kortet hadde dermed gyldighet for to selskaper. Dette var en ordning som Bergen Lokaltrafikkforbund, et eget samordningsorgan for kollektivtrafikken i Bergen, hadde fått i stand. De av passasjerene som bare unntaksvis skulle foreta reiser mellom flere selskaper kom altså dårligst ut, spesielt hvis det ene selskapet var Bergen Sporvei. For Sporveiens egne passasjerer gjaldt det en ordning om fri overgang på alle selskapets busser innen en time. De passasjerene som brukte klippekort på bussturen kunne derimot ikke benytte seg av den ordningen.

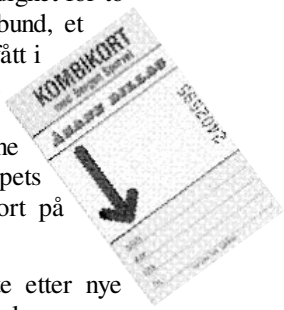

Bergen Sporvei var forholdsvis tidlig ute med å lete etter nye billetteringssystemer som kunne redusere tidsbruken på holdeplassene og som kunne lette arbeidet til bussjåførene. Alt i 1979 innførte Sporveien et nytt system, de såkalte kortmakulatorene, eller plingmaskinene som de også ble kalt. Disse maskinene var enkle å bruke, og frigjorde bussjåførene for en del ekstraarbeid i forbindelse med kontroll av gyldig reisebevis. Ved å føre klippekortet inn i kortmakulatoren, klippet maskinen enkelt av en reise og påførte samtidig klippekortet opplysninger om hvor og når reisen ble foretatt. Ettersom passasjerene selv kunne betjene klippekortene gjennom disse maskinene, var det da mulig for Sporveien å tillate at passasjerene gikk på bak i bussene, og ikke bare fremme ved sjåføren. Dessverre for busselskapet var kortmakulatorene lette å manipulere, noe som særlig var enkelt å gjøre for de av passasjerene som kom på bakerst i bussen. Snikingen på bussen hadde tidligere medført store inntektstap for Sporveien som altså opererte med såkalte »åpne dører». Dette fikk en brå slutt ved innføringen av det nye billetteringssystemet, BUS-POS.

I motsetning til Bergen Sporvei åpnet ikke forstadsselskapene for at passasjerene kunne gå på bussene bakerst. Selskapene brukte, i likhet med Bergen Sporvei, klippekort, men disse klippekortene var det bussjåførene som måtte makulere manuelt med tang.

Månedskortene som busselskapene benyttet, var stort sett basert på fargekoder. Bergen Sporvei hadde utviklet enkle fargekoder for de viktigste kategoriene. Rabattkortene for barn var farget røde, mens de for honnør var gule. Voksenkategorien var grønn, men denne kategorien hadde i tillegg merking som gjorde det mulig for bussjåføren å se forskjell på månedskort for menn og kvinner. Visérkortene hadde også egne merker for hvilken måned de hadde gyldighet i. Alt dette ble gjort for at det

skulle være enkelt for bussjåførene å foreta en rask, men sikker kontroll av de påstigende. De samme fargekodene som Bergen Sporvei benyttet kan en finne igjen på rabattkortene som brukes av kortsamkjøringen i dag.

Bilruta Fana – Os – Milde som foregangsselskap

Bilruta Fana – Os – Milde var det første ruteselskapet, ikke bare i Hordaland, men faktisk i hele Norge, som forsøkte seg på å innføre elektronisk billettering. Alt i 1983 gjennomførte selskapet et testforsøk i en ti-ukersperiode med et system kalt Timtronic.[4] Forsøket fikk økonomisk støtte fra samferdselsmyndighetene, som så fordelene med at busselskapene innførte en ny form for billettering.[5] Timtronic fungerte i utgangspunktet godt for busselskapene, men systemet hadde ingen muligheter for salg, fornying eller registrering av kort i bussene, så brukervennligheten overfor publikum var det så som så med.[6] Det ble med det ene forsøket i første omgang for Bilruta Fana – Os – Milde, men utviklingen og ønsket om et nytt billetteringssystem var der fortsatt. Dessuten viste en etterundersøkelse blant de som hadde brukt elektronisk billettering i forsøket, at slik billettering ble godt mottatt av publikum.

Bergen Sporvei var på begynnelsen av 1980-tallet også inne i en utredningsfase om å få på plass et mer moderne system for billettering. Etter forsøket med Timtronic kom det derfor til enighet mellom Bilruta Fana – Os – Milde, Bergen Sporvei og Samferdselskontoret om å sette i gang et verdensomspennende søk etter et billetteringssystem som var velegnet for busselskapene i Hordaland. Kontakt med eventuelle leverandørselskaper var allerede etablert gjennom forsøket med Timtronic, som var utviklet av NEBB. Konklusjonen var at det ikke fantes noe system som tilfredsstilte kravene. Derimot arbeidet et dansk datafirma, Rowsing, med et billetteringssystem som kunne passe. Dette firmaet gikk imidlertid konkurs etter en satsning i USA. Sammen med det danske Nordisk Tråd og Kabelfabrikk etablerte da NEBB et nytt selskap, Scanpoint, i København, som ansatte ekspertisen fra Rowsing. Senere gikk NEBB inn i ABB i Norge, og dermed også eierforholdet i Scanpoint. Utviklingen av et nytt elektronisk billetteringssystem skjedde dermed i samarbeid mellom interessentene i Hordaland og ABB. Volvo Transportsystemer ble engasjert for å utarbeide kravspesifikasjoner.

Selv om det først og fremst var Bergen Sporvei, Bilruta Fana – Os – Milde og Samferdselskontoret som var engasjert i utredningen, var også busselskapenes egen interesseorganisasjon, Norges Rutebileierforbund, in-

volvert i saken. Forbundet nedsatte en egen arbeidsgruppe, det såkalte Billettmaskinutvalget, sommeren 1984.[7] Dette utvalget besto av fem representanter fra busselskapene og en representant fra Samferdselskontoret. Arbeidsgruppen som skulle utrede spørsmålet om elektronisk billettering på en utførlig måte, og kartlegge hvilke krav som et slikt system måtte oppfylle for å kunne brukes av busselskapene.[8] Billettmaskinutvalget fungerte imidlertid som en referansegruppe i det videre utredningsarbeidet.

Kortmakulator, -eller "plingboks"

Systemet som kom ut av utredningsarbeidet var BUS-POS, utviklet etter kravspesifikasjoner til Bergen Sporvei, Bilruta Fana – Os – Milde og Samferdselskontoret, og naturligvis også i tråd med de spesifikasjonene som arbeidsgruppen til Norges Rutebileierforbund hadde utarbeidet. Dette systemet innebar bruk av et plastkort påført en magnetstripe som inneholdt reiseopplysninger. Hver gang en reise skulle foretas måtte plastkortet føres ned i en kortleser som var installert i bussen. Reiseopplysningene ble lagret både på kundenes plastkort og i kortleseren på bussen. Billetteringssystemet hadde også en ordning som gjorde det mulig for passasjerene å kjøpe og fornye kortene på bussen. Dette prinsippet, Point of Sale, forkortet POS, og var altså en del av navnet på det nye systemet. BUS-POS var med andre ord et rent hordalandsprodukt, og busselskapene i Hordaland var først ute i verden til å ta i bruk BUS-POS i alle kategorier.[9]

Det gikk ikke lang tid før Samferdselskontoret vedtok at BUS-POS-systemet skulle prøves ut på enkelte bussruter. Alt i april 1985 var det vedtaket fattet. BUS-POS var til utprøving hos Bergen Sporvei og Bilruta Fana – Os – Milde i omtrent et halvt år fra desember 1985 og frem til juli 1986. Ti busser fikk installert de nye maskinene. Seks maskiner var utplassert hos Bergen Sporvei, mens Bilruta Fana – Os – Milde hadde fire.[10] Prøveperioden var naturlig nok ikke fri for problemer, men sett under ett var resultatet overveldende positivt, og både Bergen Sporvei og Bilruta Fana – Os – Milde besluttet å installere BUS-POS på sine busser i løpet av 1988.[11]

HASTUS

Ved å innføre et elektronisk billetteringssystem fikk busselskapene tilgang til reiseinformasjon som de ikke tidligere hadde hatt mulighet til å fremskaffe. De gamle billetteringssystemene som var bygget opp rundt klippekort og enkeltreiser gjorde det vanskelig å gjennomføre nøyaktig passasjerregistrering. BUS-POS var et system som registrerte alle reisene som passasjerene foretok. Magnetkortene som erstattet de gamle månedskortene og klippekortene, inneholdt reiseinformasjon som

bussene lagret i spesielle lagringsenheter. Ettersom hver busspassasjer måtte sørge for å føre magnetkortet ned i en kortleser ved påstigning kunne busselskapene innhente opplysninger gjennom disse passasjerregistreringene. Opplysningene ble siden overført fra kortleserne som var installert i bussene til egne sentrale servere. Dermed kunne busselskapene bruke den innhentede informasjonen og behandle dette i et eget spesialutviklet dataprogram kalt Hastus.

Dataregistreringene som magnetkortene ga, førte til at busselskapene var i stand til å hente ut en god del forskjellig statistikk over busstrafikken og reiseaktivitetene til kundene. Hastus ga også busselskapene god oversikt over blant annet trafikkmengde og inntekter for en gitt periode. Dette var en særdeles viktig egenskap som kom til nytte da kortsamkjøringen ble etablert i 1992.

Forsøksordningen og Storbymidler

I 1991 innførte Samferdselsdepartementet en egen ordning som skulle stimulere til modernisering og utvikling innen kollektivsektoren. Denne ordning, forsøksordningen for utvikling av kollektivtransport, ble også bare kalt Forsøksordningen. Dette samferdselsprogrammet innebar at Samferdselsdepartementet fikk bevilget ca 460 millioner kroner til fordeling på ulike prosjekter rundt om i landet i løpet av en periode på fem år. Den overordnede målsetningen med ordningen var å få til en rasjonell og effektiv utvikling av kollektivsektoren. Trafikksikkerhet skulle bedres og det skulle også fokuseres på helse og miljøforbedringer innen sektoren.

I tillegg til Forsøksordningen hadde Samferdselsdepartementet ekstra økonomiske midler til utdeling til de største byene. Disse såkalte Storbymidlene skulle på samme måte som Forsøksordningen være med på å gi kollektivtrafikken et løft i riktig retning. Alle prosjekter som fikk støtte fra Samferdselsdepartementet skulle ha en målsetning som var i overensstemmelse med hva som var gitt fra sentralt hold.

Forsøksordningen innebar at busselskapene kunne søke om økonomiske midler til forskjellige kollektivfremmende tiltak. Dette kunne være tiltak som gjaldt lavere takster, både på enkeltruter og områder, bedre kvalitet på busstilbudet gjennom lettere tilgjengelighet, komfort eller service. Videre kunne forsøksmidler benyttes til tiltak som gjaldt informasjon, samordning og økt frekvens på avganger. Forsøksordningen ga også støtte til busselskaper som ville teste ut busser med alternative drivstoffer.

Gjennom Forsøksordningen var altså kollektivnæringen invitert til å

utarbeide forslag som kunne effektivisere næringen. Samferdselskontoret bearbeidet søknadene og ga Samferdselsstyret en innstilling vedrørende prioritering av søknadene. I Hordaland kom det til sammen inn åtte søknader fra rutelagene og ett forslag fra Samferdselskontoret. Syv av forslagene gjaldt takstforsøk og ett forslag gjaldt trolley- og duo-busser. Forslaget tilknyttet trolley- og duo-bussene var Bergen Sporvei sitt forslag. Innbakt i forslagene var det også planer om markeds- og informasjonskampanjer i forbindelse med innføringen av den nye sonetakstordningen.[12]

For kollektivtrafikken i Hordaland innebar Forsøksordningen at næringen fikk økonomisk støtte til å innføre BUS-POS i alle selskaper. De selskapene som fikk installert BUS-POS sist var Bergen – Hardanger – Voss Billag, Bergen Nordhordland Rutelag, HSD og Vest – Trafikk.[13] Året før, i 1990, hadde Rutelaget Bergen – Vest, Øygarden og Sotra Rutelag og Åsane Billag innført BUS-POS som billettsystem.[14] Midlene som Hordaland fikk bevilget fra Samferdselsdepartementet ble også brukt til oppgradering av BUS-POS-systemet i de selskapene som alt hadde hatt systemet i bruk i en lengre periode. Forbedringene som ble gjennomført med midlene fra Samferdselsdepartementet, var blant annet å få til en enklere og sikrere billettfremføring på bussene. Videre ble kortleserne redusert både i størrelse og vekt, og program og styrefunksjoner kunne i etterkant tastes inn i billettmaskinen via PC.[15] Innføringen av BUS-POS i nesten alle selskapene førte til at det måtte installeres maskiner i 569 busser. Til slutt måtte lisensen oppgraderes.

Felles takstsystem

Med innføringen av et elektronisk billetteringssystem, som etter hvert også skulle bli felles, lå det i kortene at kollektivtrafikken måtte finne frem til et takstsystem som alle busselskapene i Hordaland kunne enes om. Forslaget om å innføre et felles sonetakstsystem var nedfelt i Samlet transportplan som Samferdselskontoret i fylket la frem i 1986.[16] Sonetakstsystemet fungerte på den måten at minstetaksten var over to soner. En sone rundt sentrum skulle ikke telle med dersom passasjerene reiste fra en sone via sentrumssonen og til en tredje sone. Takstsystemet skulle videre legges opp slik at alle skulle kunne reise til sine nærmeste lokalsentra for minstetakst.[17]

Det var i grunnen lite som skilte de forskjellige takstsystemene fra hverandre. Alle systemene hadde sine fordeler og ulemper. Størst likhet var det mellom sonetakstordningen og avstandstakst, men sonetakstordninger var et mer fleksibelt system enn hva som var tilfellet med avstandstaksten. Selv om enhetstakst, som Sporveien brukte, ville vært det enkleste systemet, både for publikum og bussjåførene, var denne ordningen ikke innrettet på en slik måte at det tok hensyn til de faktiske kostnadene ved lange transportetapper.

Sonetakstordningen ble innført for alle kollektivselskaper i Bergensregionen den 20. januar 1992. Nær sagt alle busselskapene i Hordaland innførte ordningen fra

denne datoen. HSD, Bergen Nordhordland Rutelag og Bergen – Hardanger – Voss Billag kom med i ordningen noen måneder senere.[18] NSB deltok også i sonetakstordningen som et prøveprosjekt fra september det samme året. Prøveprosjektet gjaldt strekningen fra Bergen til Dale.[19] Odda Rutebuss AS og Modalen – Eksingedalen Billag AS er de eneste busselskapene i Hordaland som aldri har vært med i sonetakstordningen. Disse selskapene har forholdsvis små ruter, noe som gjør det unødvendig med sonetakstordning.

Storbymidlene som fylket fikk tildelt av Samferdselsdepartementet ble også brukt til å etablere Kortsamkjøringen. Selv om selskapene tidligere hadde innført et felles elektronisk billetteringssystem, hadde likevel selskapene hvert sitt kortsystem. Bergen Sporvei, Bilruta Fana – Os – Milde, Åsane Billag og de andre selskapene hadde alle forskjellige kortsystem, selv om de forskjellige kortkategoriene stemte overens. Innføringen av Kortsamkjøringen medførte at alle selskapenes egne busskort ble erstattet av felles utformede kort. Bergen Sporvei hadde alt forut for dette samarbeidet utarbeidet egne fargekoder for de forskjellige kortkategoriene. Kortsamkjøringen videreførte fargekodene som Bergen Sporveier hadde utarbeidet, og fargekodene er i bruk den dag i dag.

Innføringen av et felles elektronisk billetteringssystem og sonetakstordningen var en nyvinning for brukerne av kollektivtrafikken. Etableringen av kortsamkjøringen gjorde det lettere for passasjerene å foreta reiser på tvers av løyvegrensene. De nye ordningene medførte at passasjerene nå bare betalte en gang for reisen, og det var ved påstigning. Selv om reisen fortsatte med et annet ruteselskap, var det opp til ruteselskapene selv å ordne med betalingen seg imellom. Kortdatabasen i Bergen Sporvei regnet ut hvor stor inntjening busselskapene hadde hatt, og hvordan betalingen imellom selskapene ville være. Ved å innføre elektronisk billetteringssystem var det også lettere å kjøre med »åpne dører», og dermed også å få ned tidsbruken for bussene på holdeplassen.

Bus-Pos bilettmaskin

Morgendagens billetteringssystem

Det billetteringssystemet som brukes i Hordaland i dag, BUS-POS, var altså en stor forbedring da ordningen ble innført i 1988. Imidlertid har teknologien nå reist fra BUS-POS, og det er i følge både busselskapene og Samferdselskontoret på tide å oppgradere billetteringssystemet. Det største problemet med BUS-POS var i følge busselskapene, er at ordningen fører til at bussene bruker altfor lang tid på holdeplassene. Alle

passasjerer skal registrere reisene sine i kortleserne, som i utgangspunktet tar for lang tid. Noen løser ut vanlig billett og enkelte passasjerer skal fornye kortene sine. Selv om busselskapene etter innføringen av BUS-POS også åpnet for påstigning for kortbrukere bak i bussen, er det store problemet fremdeles den lange tidsbruken på holdeplassene. Påstigningene går etter dagens standard altfor sent, og det er i følge kollektivselskapene mulighet for store tidsmessige innsparinger dersom en flytter kjøp av billetter fra bussene til automater som er plassert på stoppestedene. En reduksjon i reisetiden vil være et stort konkurransefortrinn for kollektivtrafikken sett i forhold til privatbilbruk.

Det systemet som Gaia Trafikk og HSD ønsker å innføre, baserer seg altså på prinsippet om selvbillettering. Et slikt system, om enn i en mye enklere form, ble innført for Rutelaget Askøy – Bergen sine ferjer mellom Kleppestø og Bergen i desember 1976. Rutelaget Askøy – Bergen sitt system innebar at passasjerene måtte løse billett på ferjeterminalen før de gikk om bord. Det nye systemet møtte kraftig motstand både hos passasjerene, pressen, politikerne og selskapets eget mannskap. Etter bare noen få måneders drift ga styret i Rutelaget Askøy – Bergen etter for presset og bestemte seg for å gå tilbake til det gamle billetteringssystemet.[20]

Behovet for å innføre et nytt elektronisk billetteringssystem er knyttet opp til det faktum at det systemet som er i bruk i dag er gammelt og velbrukt, og det vil etter hvert bli vanskelig å oppdrive reservedeler hvis maskinene som er utplassert på bussene bryter sammen. Dersom selskapene velger å beholde det eksisterende billetteringssystemet vil det etter hvert påløpe høyere vedlikeholds- og servicekostnader enn hva som er tilfellet i dag.

En ny samferdselsplan, Strategi- og handlingsplan, som samferdselsmyndighetene i Hordaland fylkeskommune la frem i 1999, foreslo at det skulle investeres i et nytt elektronisk billetteringssystem, og at dette systemet skulle være felles med Rogaland og Sogn og Fjordane.[21] Et eget samarbeid ble etablert for å utrede mulighetene for felles elektronisk billetteringssystem for de tre fylkene, Dette samarbeidet, som ble kalt »Reis i Vest!», kom med en foreløpig rapport i april 2002. Som et første delmål var det i prosjektets interesse å utvikle en felles plattform for denne billetteringen, ved at prosjektet klarte å enes om spesifikasjonskravene til et nytt system.[22]

Samarbeidsprosjektet til de tre fylkene hadde som målsetning å lette billetteringen for reisende mellom fylkene. I følge busselskapene var dette en oppgave som burde komme i annen rekke etter at bytrafikken var forbedret. Da rapporten fra forprosjektet til »Reis i Vest!» forelå, ønsket Gaia Trafikk og HSD selv å være ansvarlige for å kjøpe inn det nye elektroniske billetteringssystemet. Meningen var at busselskapene lettere kunne finne frem til en fornuftig finansiering av prosjektet som i 2002 var anslått til å bli på cirka 70 millioner kroner.[23] Busselskapene mente

at fylket ikke ville klare å skaffe til veie de midlene som var nødvendig for å få realisert et nytt billetteringssystem. Busselskapene fikk det som de ville, og fikk fylkestingets godkjennelse i desember 2002 på at det var selskapene selv som skulle stå for videre prosjektering og innkjøp av det nye billetteringssystemet.[24]

Tidligere hadde Gaia Trafikk og HSD lovet at et nytt billetteringssystem ville være satt i system innen sommeren 2004 dersom ruteselskapene fikk ansvaret for gjennomføringen av prosjektet. Det har i etterkant vist seg at Gaia Trafikk og HSD ikke klarer å overholde tidsfristen som de skisserte i starten. Selskapene har imidlertid et håp om å sette i gang et prøveprosjekt på enkelte ruter alt fra høsten 2005, og planlegger full innføring av det nye billettsystemet fra 1. januar 2006.[25]

Oppsummering

I løpet av 1980-tallet var det en betydelig utvikling innen kollektivsektoren i Hordaland. Bussvirksomheten har alltid vært viktig i Hordaland for å kunne binde fylket sammen. Innføringen av et elektronisk billetteringssystem i Hordaland førte til at fylket ble et pionerfylke ettersom Hordaland var først ute med å innføre datidens nyskapende teknologi innen billettering i bussøyemed.

Samferdselsdepartementets vedtak om å bevilge ekstra midler til kollektivtrafikken gjennom Forsøksordningen og ordningen med storbymidler, førte til at samferdselsmyndighetene i Hordaland fikk de økonomiske midlene som var nødvendige til å innføre elektronisk billettering som standardløsning også hos de kollektivselskapene som på det tidspunktet bare hadde manuelt billetteringssystem. Med en felles sonetakstordning og en felles elektronisk billetteringsmåte, var det mulig å gå et skritt lenger med samordningen, nemlig ved å gjøre alle busskortene uavhengige av busselskapene.

I dag brukes fortsatt den samme teknologien for billettering som ble innført på 1980-tallet, selv om det i følge busselskapene lenge har vært på tide å skifte ut billetteringssystemet med et nytt og teknologisk oppgradert system. Et felles utredningsarbeid mellom samferdselskontorene i Hordaland, Rogaland og Sogn og Fjordane hadde som målsetning å komme frem til et felles billetteringssystem for hele Vestlandsregionen. For busselskapene var det viktigere å få til en forbedret løsning for kollektivtrafikken inn mot byområdene i stedet for å konsentrere kreftene på å finne løsninger på tvers av fylkesgrensene. Gaia Trafikk og HSD har i dag overtatt ansvaret for å skaffe et nytt billetteringssystem, og i følge tidsplanen som disse to selskapene opererer med skal et nytt billetteringssystem utprøves høsten 2005, og innføres fast fra 1. januar 2006.

---

1 Samlet transportplan: 39
2 TØI rapport 359/1997: 37
3 Samlet Transportplan: 39, 40

4 TØI rapport 359/1997: 36
5 Lien 1994: 171
6 TØI rapport 359/1997: 36
7 Styremøte, 14. juni 1984 og styremøte 20. august 1984
8 TØI rapport 359/1997: 36
9 Samtale med Per Karl Blytt, 9. juni 2004
10 Årsberetning for 1985
11 TØI rapport 359/1997: 36
12 Se samferdselssjefens brev til samferdselsstyret den 5. desember 1990, behandlet på styremøte den 20. desember 1990
13 TØI rapport 359/1997: 38
14 TØI rapport 359/1997: 38
15 TØI rapport 359/1997: 39
16 Lien 1994: 170
17 TØI rapport 359/1997: 37
18 Lien 1994: 171 og TØI rapport 359/1997: 39
19 TØI rapport 359/1997: 39
20 Virkesdal 1998: 355, 356
21 Strategi- og handlingsplan for kollektivtrafikken: 87
22 http://www.hordaland-f.kommune.no/samferdsel/Planer/Reis%20i%20Vest-forprosjekt.doc, pr 15. mai 2004
23 Bergens Tidende, *»Nytt billettutstyr til bussane skal utgreiast vidare»*, 17. oktober 2002. Se også brev fra Transportbedriftenes Landsforening, Hordaland til Samferdselssek-sjonen i Hordaland fylkeskommune, 26. august 2002
24 Bergens Tidende, *»Bergen og omegn notiser»*, 13. desember 2002
25 Samtale med Arne Buanes, 5. februar 2004

Del II: Præstegaarden Malmangers Udsæd og Avl. 1820-1830

Malmanger prestegård 2003

Ordforklaringer:

Heller - nattefrost og heller/ frosthellere dvs. rim, tele.
Børtinger - småhagl eller snø som ligner hagl
Valleslet - regn med sludd
Opbur - volum av høy eller korn
Lye/lyt vær **-** mildt vær
Ryske - blandkorn (havre/bygg)
Batne- begynte været å batne - å bli bedre, være i forbedring.
Daurmaalstid - formiddagsmåltid
Non -ettermiddagsmåltid
Vinden - (Vaarvinden) våronn

1820:

Januar begyndte med N.Ø. og 7 Grader Kulde. – Stærk Kulde og megen Snee alt til 23de. 19de Jan. Morg. Kl. 6 slæt hørtes og føltes et Jordskiælv i Sydøst, der varede omtrent et Minut. Husene skalv, saa stærkt, som 18de August sistleden. 23de Tøeveir og Syndenvind indtil Maanedens Ende.

Februarii. Søndenvind Regn og Tøeveir indtil 12te da østlig med lidt Nattefrost, som holdt ved til 23 da Sydlig og Regn og Vallaslæt sluttede Maaneden; Ellers deiligt lyt Veir heele Februar.

Marts begyndte med Storm fra Vest og fælt Slud, samt fuld Maane.

NB. I Morgenbladet No. 45, 1820 staar fra Plymouth, at d. 20de Jan. Kl. 6 Slæt Morg. var høit Vand og KeppeSøe?, i ½ Time 7 a 8 gange. Se ovenfor 19de Jan. Got Vaar Veir hele Maaneden. 10de Mars Starren.

April. Sydøstlig og Sydlig Storm i de første dage, siden got Foraarsveir. Muushomlen 11te, Erlen 12te. Begyndt Ploven 5te April. Pløyt i 11 dage. – Stygt, vaat Veir i de Siste dage i Vinden. – 25de den Guule Marihøne. 24de poteterne i Jorden. 25de Ryddet Bøen. –De to siste dage af Maaneden fælt Koldt Veir med Hagl og Snee fra Syd og Sydost.

.....ligesom det skulde lide af Fødsel Smærter

Maji. 1ste hæst til Borken - begyndte med Nordenvind og Kulde. – 10de begyndte Sydost og regn. Bækken riinde stærkt. Indtil 24de Kold og ufiælg med Regn og Haglbyer og vestlig Vind, som foraarsagede Slette og græsfulde Agre. 24de Sommerens Varme. – 16de Maji Agerhønen, 24de lagt Kreaturene ...? Gauken 15de Maji. De siste 11 dage af Maaneden Sydostlig og østlig Vind med Floer og Skyer.

Junius Næsten heele Maaneden gav Koldt Veir, med Regn, Vesten og Nordvest Skod og tykt Veir. Syvsover dagen tyk, Regn, lidt Soel. Uren himmel heele Maaneden.

Julius. 3die begyndt Slaatten. Klar himmel, Solskin og stærk heede til 16de, Skod un...?? 17de Sydøstlig og Torden med Regnbyer, ligesaa 18de. Siden Afvexling med Soel Skin og Regn til Maanedens Ende. 21de Snee i Fiældene.

Augustus Begyndte med tykt og Sydligt Veir, holdt ved med Regn, Syd og Sydvest Vind, fældt Veir, øsende Regn hver dag indtil 19de. begyndte at skiære Byg og Ryske 14de Aug. Meget Høe ligger ude og fordærves. Agrene nedklinte og overgroede med Græs – paa 7 M. Teigen 25 læs Høe. Det er besynderligt at mærke, hvor Veiret arbeider paa at blive got, ret ligesom det skulde lide af Fødsel Smærter – 20de og 21 og 22de Nordvest og Byer. Endelig 23de Klar himmel, lidt Nattefrost. – Fra 5te til 23de Standset med Slaatten for Regn og Uveirs Skyld – afslaaet. 24de begyndte igien Syndenvind og Regn, som vedvarede til 29de. 28de Ryske og Byg i Huus, temmeligt got og urevet. Nordlig og Skod, og intet Høeveir de 2de siste dage i Maaneden.

September. begyndte med got og roeligt Veir, og holdt ved dermed indtil 13de. 7de

færdig med Skuren og indkiørt det siste Høe. Paa Strandateigen 6 Læs i Løen 166 Læs, i Stalden 39 læs. Summa Høie 205 læs alt meget got foruden 35 læs, som bleve noget bedærvede ved den lange Udeligge i Uveiret. Formorkelsen i Solen 7de var aldeles ringformig; - Indkiørt all Kornet, vel got og urevet, den 14de Sept. optaget Poteterne den 20de sept. avlet 62 td. Poteter, 22de Slept Kreaturene paa Bøe. Meget ustadigt og omvexlende til Maanedens Ende.

October begyndte med fælt Regn og Sydvestlig Vind, som vedblev i Maanedens første Halvdeel; Siden til Enden got og roeligt Veir med Sydøstlig østlig og nordostlig Blæst hvilke vedvarede alt til 4. November.

Novembers første 4 dage østlig og læt. Dereftter sydvest med Regn byer og megen Snee i Fiældene. Strax derpaa let østlig og meget Kold, indtil Maanedens Ende, dog de to siste dage stille, og lye. 30te nov. stærk Nordenvind.

Storelven i Rosendal.

December begyndte med Nordenvind og Snee. 2den Dec. Snee i Fiæren; 8de Dec. begyndte Tøeveir og sydlig Vind. 9de og 10de stærk Tøe alt i høi Fiældene, og tillige rasende Regn. Storælven opsvulmede da saa meget, at den siden 1793 i August, da de mange og ødelæggende Sk(r)eer gik her i Bygden, det er nu 27 Aar siden, ikke har været større. Den beskadiget Omsbroen, brød paa Bakkebraatet ovenfor og ved det Reen jeg havde til at lede Vand hen i Lilleelven, bort paa den hele Anstalt, saa jeg tabte alt Vandet i Lilleelven. Storælven brød meget nede ved Brynjolfs Plads ned igennem nede ved Jørgens Holmen og Vangs Holmene, og derpaa kastede den sig nærmere til Vang, hvor den meget brød ind paa, og tæt til Huusene. Den truer ogsaa med Brud oppe ved Veien, nedenfor Oms Stølen hvor det gamle Bolværk ligger. Saa truer den og med at ville komme end mere ned ved Jørgens Holmen. Gud miskundelig afværge videre Ulykke! Aftenen til 9de Dec., brølede Elven fælt; ved Stenernes Omvæltning lød det som Huule Skud og Dondren. – Denne Elvens Opsvulmen kom især af den pludselig Tøe, da al Snee, saa at sige, med et blev til Vand dog frelste den Jordens bundne Tilstand; saa for Frostens Skyld intet Vand Kunde indsige af den, os for Skreer, og videre Elvebrud. Halvedelen af Storelven over Mehls Elven gik ud, og Elven brød meget paa østre Elvebraat. 12te Dec. Snee og nordvestlig Vind. Midt i Maaneden Sydlig og Sydøstlig Vind med

Tøe og Regn. 19de storm sydost . de siste 10 dage stille nordlig og Kold men ingen Snee; Roeligt Veir sluttede Aaret.

1821

Januar Nordostlig Vind klar luft, sterk* kulde, lidet Snee indtil 16de – Anmærkning: 7de Januar stiger Solen saa høit, at den skinner paa Ildhuuset og naaer da altsaa Præstegaardens Huus; altsaa er Solens skin borte fra Præstegaardens Huus i 16 Dage efter Vinter Solhverv, og følgelig 16 Dage før Solhverv, som udgiør, med tillæg af selve Korteste Dag, 33 Dage, eller 4 Uger 5 Dage. Refractionens større eller mindre Virkning, der beroer paa Luftens større eller mindre Tæthed ved Horisonten kan maaskee heri giøre en Dags forskiel. 17de Jan. S.O. og Tøeveir, hvilket vedvarede indtil 22de, da et Pardages Nordenvind med lidt Snee i Fiældene – 24de Syndenvind og Regn, meget Lye og stille med Skod indtil 29de da temmelig Stærk Synden vind. 30te rasende Syndenvind med fæl Tykne og Regn, ja næsten Orkan. Storm V. og NV. med Hagl og Regnbyer endte Maaneden.

Februarus (Anm: 24de Januar saae jeg en enkel Star paa mit Staldtag)

Natten imellem 2den og 3die, Kl. 1 Slæt, hørtes og fornæmtes et stærkt Jordskiælv, dets Lyd syntes at komme fra Sydost, den var meget huul; Bevægelsen saa stærk, at Huusene skalv og knagede; Ja mit Stueuhr, som nyelig var i stand sat, stansede ved den Stærke Bevægelse. 2den blæste det stærk V. og NV. med Byer, 3de rasende Storm af SV. og V. med rasende byer. Bar. 27-8 og 27 5, ½. Den 28de Januar var megen Skod og sagte Blæst ud Fiorden, men Søens Dynning, eller Undersøe var temmelig stærk ind, hvilket Spaaede dette Stygge Uveir. 4de Kl. 12 Slæt Middag hørtes og føltes atter et Jordskiælv, der varede længere, men ikke saa stærkt som det forrige. Atter Kl. 8 Slæt Aftenen hørtes tvende Jordskiælv strax paa hinanden i alle Maader, som de forrige. 10de Februar kommer Soelen op for Høiklep og skinner i Stuen netop Kl. 12 Slæt. 22de Febr. Kl. 3 Slæt Eftermiddag hørtes og føltes atter et Jordskiælv lige saa stærkt og langvarigt, som de forrige; Vinden Stille, Skod tyk, lidt Snee. Therm. 0, Bar. 28 – 1. 25de megen Iis paa Søen, som hindrede mig fra at komme til Enæs, da det var Søndag. Snee, og OSO endte Maaneden, som havde meget omvexlende Veir, dog lye for det meste.

Marts. Begyndte med østenvind og kulde. (Anm. I de siste dage af Febr. bemærkedes en Comet i Vestnordvest nær hori sonten, dens størrelse var som den mindste Stiærne, dens hale stod lige op mod Zenit og var meget lang og Smal) 15de Marts kom Starren og Kiæld. Siste halvedeel af Marts havde fælt Veir med Rasende Storm fra Syd og Sydost, ligetil dens Ende. Tordyvelen sist i Maaneden.

April begyndte 3de med got Veir. 5te April begyndte at Pløie. 7de og 8de fælt Veir fra syd og sydvest, siden sydostlig og oplet men dog kald indtil 19de. Solsorten første

April. Færdig med Ploven 16de April. 24de gaaed? den først saaede havre. 20de April begyndte Vaar-Luft og Varme. Regn og østlig og Sydlig Vind, indtil Enden. Ryddet Bøen 27de og løst Kreaturene 28de April. Deiligt Veir.

Maji Begyndte med det deilige Foraarsveir, som April endte med, Saadant ualmindeligt deiligt Veir har paa denne Aarstid ikke været i Mannaminne. Det vedvarede indtil 9de, da kom efter nogle Dager Sydost og Varme, Sydvest med Regn og Haglbyer, og temmelig Kold Luft, samt Snee i øverste Fiæld. Kold Maji indtil Enden. 11te Maji føllet Borken et horsføl. 19de Maji Gouken.

Junius begyndte med varm og tør Luft, havgul om Eftermiddagene; deels Kold Luft og Nordenvind samt Nordvest til sist Heede og ...?? I heele Maaneden kun lidt Regn, nemlig 9de, 14de og 29de. Den svære Tørke forbrændte Agre og Enge, fortørrede Fæbeitene saa her seer meget misligt ud. I de 18 Aar jeg her har boet, har Soelskin og Tørke ikke nogensinde saaledes beskadiget mine Agre og Enge.

4de Julii begyndt Slaatten.

Julius. Natten mellem siste Juni og første Julii indtraf saa stærk Nattefrost at Potetløvet meget visnede, der faldt Rim frost, og græsset frøes stift paa sine sider. I Julii Morgen efter Solen havde været oppe her en stund, stod Therm. 4 varm. 2den Julii Morg. Kl. 6 saaes 2de Biesoele –Mehorer (Meteorer)* – en lige i Syd og en lige i Nord for Solen; de dannede tet ved Zenit 2de Regnbuer der stode hinanden gandske modsat, saa at de endog overskar hverandre. Saadanne Luftsyn betyde Traaveir, som og desværre indtraf. Thi lige til 21de Julii vedvarede Kold Tørke, med Nordenvind overalt i Sundhordlehn og Hardanger har dette Veirligt giort ubodelig Skade paa Agre, Enge og Mark. 21de Julii forandrede Luften sig til Varme og Sydlig Vind med Floer. Morgenen til 12te Julii frøs det atter her. 23de Julii Torden i Sydost. Holdt op med Slaatten fra 27de til 13de Aug. for Regns Skyld. Til Maanedens Ende, Skod, Regn, Sydlig og vestlig Blæst. Agre og Enge forskudes meget derved.

August begyndte med Skod, Regn og Sagte sydlig og vestlig Vind, som vedvarede til 22de Aug. – 14de Aug. afslaaet, efterat have standset med Slaatten i 15 Dage for Regns Skyld. Alt høe inde 17de Augusti 7 Marketeigen gav 20 læs, Indgiær 6. Strandateigen 7 læs. i Løen 128 læs, i stalden 37 læs, Sum 165 læs. 18de august begyndt skurven. Hundedagene endte med stærkt Regn. Paa Sætre laae Kiørene 6 Uger og 3 Dage. Deiligt Veir de siste Dage af Maaneden, dog lidt Nattefrost og heller. Ryske og Byg got og tørt og heelt indhøstet 28de Aug. – Al Havren opskaaret fra 1ste til 11te September.

lidt Brændeviin og det fornødne Øl.

September den siste havre indbaaret 21de Sept. Poteterne optaget 24de Sept. liden Opbur af Kornet, 26de Slept Kreaturene paa Bøe – got og roeligt Veir heele Sept.

meget lye. I denne Maaned har jeg haft hielp af Folket lige fra Næs til Hatteberg at rydde i Elven. Et stort Reen er sat af Steen skraas over den Arm af Elven, som støder ned til Præstegaardens Bøe, og Pladset Øjren. Til dette Arbeide har jeg i alt haft 30 Mænd fra Daurmaalstid til Non, da de spiste et Maaltid, desforuden lidt Brændeviin og det fornødne Øl.

October begyndte med Sydostlig Vind varm luft. 1ste Octob. havde jeg mine Huusmænd og drænge at forbedre det Reen, jeg maae holde for at faae Vand af Elven til Huusfornødenhed og Qværnevand. Dette Reen blev fra nyt oprettet i April Maaned, men leed skade ved en Opsvulmen i Elven først i September. Nu meener jeg det skal staae Saafremt Elven bryder ikke ovenfor paa Oms hage braatet. Dette Arbeide har kostet meg megen Mad og Drikke til mine Huusmænd og Drænge, som have udført det. heele October er meget mild og rolig.

November begyndte med Sydvest storm og Regn. 3de Nov. storm NV. 4de megen Frost og Snee. Frost og vedvarede indtil 11te da Syndenvind og Regn og fælt ustadigt Veir heele Maaneden.

December begyndte med samme onde Veir, som Nov. %sluttede med% hold ud heele Maaneden til den 30te da stille ostlig og lidt frost. 23de Synden, som blev om aftenen Kl. 8 til S.S.V. og Orcan med Regn varede 2 Timer, rasende Indstrøm og Opgang i Søen, saa at stor Skade skeede paa Baade og Nøst. 8 Baade blev paa Løvfaldstranden Allene udtagne og bortdrevne. Slig opgang har ej været siden 1806, 25de Dec. Barometeret stod 26 – 5. 25de Dec. S.O. til O. storm, og om Eftermiddagen Orcan, varede til næsten Midnat. Den var paa alle mine Helletag, og nedkastede mit Qværnhuus, som havde staaet aldeeles urørt i over 50 Aar. Barometeret stod da og følgende dag 26 – 5 ½. – 30 og 31te deilige stille dage Sluttede Aaret. Finia coronat opus! Mon true!

11te Marts var en Sand Ulykkesdag

1822

Januarius Naar undtages de første 9 Dage af Maaneden i hvilke lidt Frost med sagte Nordlig og østlig Vind hærskede; rasede heele Maaneden igiennem afvæxlende storm fra Syd, sydvest, vest og nordvest, med Slud, Snee, Regnhagl; I et og alt et overmaade fælt Veir. 25de Orcan fra NV. Middagstid med Snee.

Februar begyndte som Jan. endte med fæl Storm og Flode og holdt ud heele Maaneden med samme Rasende storm fra S. til NV. yderst usædvanligt Uveir i Sær Saa vedvarende, meget Lye 4 til 5 ja 6 ° Varme, Reumurs Therm: Mangfoldig Skade er skeet paa Søen i dette Silde fiske.

Marts begyndte som Febr. Sluttede. 11te Marts var en Sand Ulykkesdag. En rasende

Orcan af NV. Sprang op Middagstid med Sneedriv. Den ødelagde mangfoldige Fartøier, Baade og Jægter, i sær ved Havet og paa Bergens Leed. Mange Mennesker druknede. Den 9de snedte det stærkt, og blæste ved Middagstid stærk nordvest. D. 10de sprang han om til storm af Syd med sterk Regn og Tøe. Orcansdagens Morgen var roelig, men Svær Flod og drag i Søen. Meegen Skov er Nedlagt, i sær henimod havkanten; stor Skade er og skeet paa Huuse der. En og Anden stær saaes her og flere Steder i heele Vinter. Kiælden kom først i Marts. Det rasende Veir med Afvexling af Synden, Sydvest, Vest og Nordvest Storm, tilligemed Regn og Slud, holdt ved indtil 30te Marts, da det forandrede sig efter en Dags Skod og Regn til føn Nordenvind, med næsten klar Luft og Nattefrost.

April Klar og kold og Nordenvind fra ovennævnte 30te Marts til 14de April. Begyndt Ploven 6te April, Paaskeaften, de tre Paaskedage gik da hen, og saa atter taget Ploven 10de April. Den stærke Nattefrost hindrede meget Pløingen alt til over dauren. 12te April saaet 5 Skp. Byg. Muushomlen 10de. En Brun Marihøne 12te, Erlen 15de. Fra 14de -Tibutius – deiligt mildt Vaarveir med sagte, Smaat Regn og Soelskin med østlig Vind. 18de færdig med Ploven. Samme dag saaet 5 Skp. Byg – Sydost og Varme 18de. Bækkene randt Meget af Sneevand. 23de April færdig med Poteters Udsaaen og alt Vaarvinden tilhørende, 25de da ryddet Bøen, 27de udløst Kreaturene, 27de Sydvest med Regn, og Snee i Fiældene. Siden deiligt Varmt Veir til Maanedens Ende. 29de April føllet Borken et Hæstføl.

Maji begyndte som April endte. Varm og tør heele Maji. Men Agrene staar dog vakker og Bøen nogenledes.

Junius de siste dage af Maji og første dage af Junii gav Regn med Sydlig, Sydvæstlig og vestlig Vind. Rasende storm S. og V. 1ste Junii. Siden nordlig, stille og stærk heede. Got og frugtbart Veir heele Maaneden. I Siste Uge megen Skod og Regn. Siusoverdagen, S. og V. og N.V. noget tyk og Regn. Mine Agre ere meget tykke, i sær Bygget paa Storageren, hvilket ligger af Regnen aldeles nedslaget. Bliver det nu vedvarende Vaat veir, vil vist vore Agre her tage megen Skade. Bøen staaer herlig med meget og tykt Græs.

Julius begyndte med stilte, Skod og megen Regn. Begyndt Slaatten d. 8de Julii. Deiligt Høeveir, i Sær fra 15de til 20de, i hvilken Uge det var en Varme af 22 grader. Afvæxling med Skod og regn og Solskin indtil Maanedens Ende. I Øvrigt et ypperligt Sommerveir. Stansede 3 Dage med Slaatten.

Augustus Begyndte Som Julius sluttede – 1ste Aug. begyndte man at Skiære Bygget paa Skaale og Næs. 7de til 9de skaaret Bygget og Rysken. Skod og Regn vedvarede, med vestlig Vind og lummer Varme indtil Maanedens Ende – Opskaaret 28de Augusti.

September Et rasende Uveir med Regn, Skod, Sydvest og Sydenvind med Torden og Lynild vedvarede indtil 13de Septemb. Dette Veir fordærvede 10 a 12 Læs Høe for mig, nemlig Indgiæret og Strandeteigen. Kornet fik jeg ind 2den September. Meget haae blev fordærvet. Almindelig Skade er giort for Folk baade paa deres Høe og Korn. 13de Sept. begyndte det at klare op med Nordenvind. Først den 16de Sept. fik jeg ind Høet af Indgiærdet, og Strandateigen. Paa Siumarketeigen var 26 Læs, Strandateigen 6 Læs, Indgiærdet 7 Læs, i Løen 158 Læs, i Stalden 34 Læs – Summa høe 192 Læs. 21de Optaget Poteterne – 23de Slept Kreaturerne paa Bøe. Indhøstet 20 Læs Haae. Deiligt Veir med østlig Vind til Maanedens Ende.

October begyndte stygt med Syndenvind og Regn. Blev siden deiligt stilt og Lyt Veir det meste af Maaneden, Kun 2de Frostnætter, nemlig 18de og 23de, lidt Snee i høieste Fiæld.

November begyndte med Synden vind og Regn og holdt ud heele Maaneden med Storm fra Syd og Sydøst, lidt Snee i Fiældene.

December begyndte som Nov. endte og Uveiret vedvarede uafbrudt indtil 18de, men fra 11te begyndte Barom. at stige, og naaede 28 – 10 ½ den 12te. Ligetil Maanedens Ende østlig, Klar temmelig Kold, med bar Jord.

1823

Januar Østlig, Klar, Kold, intil 13de, da Sydlig og Snee, altsaa første gang Snee i Fiæren i denne Vinter 13de Jan. Frosten tiltog, og Snee faldt 22de og 25de. 24de 13 graders Kulde. Bestandig Bakke i Havet, og under den Storm Syndenvind indtil ¾ Miil fra Land. Bestandig høit Barometer, Klarveir, østen Vind, Kulde lige til Enden. Kun 29de Synden og Tøe. Sist i Maaneden saaes Starren.

Februar begyndte som Jan. endte og holdt ud med Stræng Kulde og ostlig Vind af og til Storm af Sydøst.

Marts got roeligt Veir, afvæxling af Vinden, ikke meget kold. 22de Næsten orcan af Sydøst. Mit i Marts kom Kiælden ved Havet, her i Fiorden ey før sist i Marts.

April got Foraarsveir, men noget Kold. 7de begyndt at Pløie. 11te April Erlen, 12te Muushomlen. Stille og Klar indtil 14de da Skod og Regn og Sydlig indtil 19de April. 15de Pløiet alle Agrene og udsaaet alt Kornet. Altsaa kun 8te Dage til dette arbeide. 17de Saaet Rugen. 28de Poteter. Fra 20de til 24de Klar og stærk Nattefrost. Siden Nordvest og Snee indtil 29de. Samme dag saaet Rug og løst Kreaturene.

Majus begyndte med Syd og Sydvest og Regn dog Kold. Blev strax Nordvæst og Kold, og Snee og hagl. Kold og ufiælg heele Maji. Stor Elendighed for Kreaturene.

Junius Sydlig, storm, Regn, Meget Kold og for Ager og Eng utimeligt Veir heele

Maaneden. Kun et Par Dage Sommer Varme.

Julius begyndte som Junii endte – NB Syv Sover dagen regnede det ikke – dog Regn, Skod, Sydlig og vestlig Vind heele Maaneden. – det Slemme Uveir forhindrede Slaatten, saa at jeg først 25de fik indkiørt de første Høilæs. Lummer varme, og ligesom Bønderne sagde: »RaataVeir hele Maaneden».

Bønderne sagde: »RaataVeir hele Maaneden»

Augustus Skaaret Byg 31de færdig med Bygget og Rysken inden 14 dage.

Sept. opskaaret havren 24de Sept. 199 Læs Høe. Begge Maaneder gav fælt utimeligt Veir; Regn og Sydlig Vind næsten hver dag. Ei færdig med Slaatten førend henimod Slutningen af Sept. – 30te Sept. Al havren i Huus, meget forrevet af Storm – det meste Høe halvmodent, kuns Halve Svalen halv fuld.

October 3de optaget Poteterne – 4de Slept paa Bøe. – Begyndelsen var varm, og Sydøstlig dog Regn altimellem. Got og blidt Høstveir indtil de siste dage af Maaneden 28 storm Sydvest 30te Sydvestlig og første gang i høst Snee i Fiæren.

November Got roeligt, mildt, stille Veir til 11te, siden Skod, lidt Regn, vestlig indtil mit i Maaneden. Siden tyk og Regn, og til sist rasende Uveir med Storm, Synden, Sydvest, hvormed November tog Afskeed ved en stor Flod, der gik op til det høieste Floemaal.

December begyndte med Storm Syd og Sydvest, rasende Regn, indtil 9de da den Sprang til Nordvest med Hagl og Snee, og 10de Stærkt Sneefog. Siden Storm Synden og Sydvæst, storfloed, fælt Regn og Uveir storm Østen vind endte Maaneden og Aaret.

1824

Januar begyndte med østenvind og got Veir, lidt Frost, En Comet viser sig om Morgenen i Sydøst – 6te Jan. Morg. Kl. 5 ½ hørtes og føltes et Stærkt Jordskiælv; det syntes at gaae fra N.V. til S.Ø. Therm. Stod 4 Grader over 0. Barom. 27 – 11. Vinden Synden Stærk, tyk og Regn, om Aftenen Vesten og Stille. Heele Januar uroeligt Stormende fra Synden og Vesten; tyk og Regn næsten hver Dag, Ingen Frost eller Snee.

Febr. De 3 første Dage got Veir, 4de Storm Sydøst. Første Halvedeel af Maaneden fældt uroeligt Veir, der for spildte meget af Sildefisket i Findaas Præstegield. Vinden var jevnlig Sydlig med Storm og Regn. 13de forandrede Veiret sig til det bedre, og got roeligt Veir med østlig Vind og lidt Snee og Frost vedvarede til Maanedens Ende.

Marts begyndte med Snee og stærk Kulde og nordlig Vind, som vedvarede til 6te Marts. Første Stær 4de Marts. Derpaa Syndenvind og rasende Uveir 7de og 9de næsten Orcan fra Sydost og Syd og Sydvest. Derpaa Snee med Syndenvind til 13de, da Veiret satte sig indtil Maanedens Ende.

April begyndte med got roeligt Veir og noget Nattefrost. 5te begyndt at Pløye. 8de Muushomlen, 11te Tordivelen – 14de færdig med Ploven og udsaaet alt Kornet – 22de ryddet – 24de Poteterne i Jorden. Heele April deiligt Foraars Vejr.

Maji Maaned Saare Got og Varmt vejr, Afvexlende med Sydlig og vestlig Vind, og stilte og Skod og Regn og Solskin indtil 18de, da stærk Vest og nordvest med Skod, Regn, Snee alt i Fiæren, Kold og ufiælg, Regn og Slud indtil 23de da lætnædt Veiret noget, og var taaleligt til Maanedens Ende.

Junius Begyndte med stilte, og Vestlig Vind, Skod og Klart afvexlende 8de begyndte Nordvæst vind med Kulde. Som vedvarede til 20de, da østlig, stille, Skod, Varmere lugt og siden Regn. Syvsoverdag Skod til Middag, siden klar og megen Varme. 22de Junii begyndte Bygget og Rysken hos mig at Skyde.

Julius stille, vestlig nordvestlig varm meget Regn. 17de rasende Regn og Storm Syd-vest Alle Agre nedklinte, nedslaaet og høining hindret. Heele Julii Vest og nordvest med Skod og Regn og utimeligt Veirligt, alt til

August 4de da østlig og stille og Solskin og Varme, og got Veir for Ager og Eng til 10de derpaa Skod og Regn og vestlig Vind indtil 21de Skod og Regn hang her mellem Fiældene, saaat mit Byg blev bedærvet, og meget Høi; Paa andre steder var Veiret ikke saa slemt med Skod og Regn. Slaatten begyndte jeg 28de Junii men Uveiret hindrede og opholdt den saameget, at jeg først fik afslaaet den 28de Aug. Høet noget bedærvet, men meget i Opbur – 31 Læs paa Siumarketeigen, 9 Læs paa Indgiære, 7 Læs paa Strandateigen. I Stalden er indkiørt 42 Læs, i Løen 196 – Summa 238 Læs Høe. Byg og Ryske blev skaaret 16de, 17de, 18de Aug. Begyndt Havreskur 28de Aug.

Sept. opskaaret 8de Sept. NB de siste 8 a 10 Dage i Aug. got og varmt og for Ageren Saare beqvæmt Veir. Sept. begyndte med got Veir, og holdt ved dog med nogen Afvæxling med sydlig og vestlig Vind og Regn, indtil Skuren ophørte her i den første 1/3 deel af September. Havren blev indbiærget 13de Sept. Poteterne kort efter og 24de Sept. Slept paa Bøe – Snee alt ned i Fiæren d. 28de Sept., ellers got Veir til Maanedens Ende.

October Begyndt med Østlig og Sydlig Vind, ellers meget got Høstveir, Kold og Nattefrost begyndte 11te Oct. Mit i Maaneden megen Snee, saa Kreaturene maatte holdes inde i flere Dage. Siden afvexlende med Regn og oplet Vejr, dog ikke Stor-

mende.

November Begyndt med østlig og sydlig Vind, meget ustadig og uroeligt heele Maaneden. 18de Jordskiælv, stærkt, men Kortvarende om Aftenen Kl. 11, den 19de om Morgenen orcanstorm fra SV til V. og V. med Rasende Lyn, Torden, Regn, Hagl.

December meget afvæxlende med storm fra alle Kanter, Uveir i høieste Maade alt indtil Aarets Ende.

1825

Januar begyndte med sydlig Vind og Uveir – 5te Nordvind og Snee, lidt Frost. Heele Maaneden sydlig og Vestlig for det meste Storm, undtagen 20, 21, 22de da østlig og klar, ellers rasende Uveir. Nyemaanen d. 19de saaes alt 20de om aftenen meget Spids, hvilket skal betyde uroligt Veir heele den Maaned.

Februar begyndte med først Storm Synden, men strax paa Formiddagen og sprang Nordvest Storm med Sneebyer, stormende heele Maaneden til sist de 8 dage fra Østen med snee og kulde og næsten Klarveir.

Marts begyndte, som Febr. endte, Klar og Kold, undtagen 8de og 9de og 10de, da storm Sydost, Syd. og Regn, siden klar, Østen stærk Nattefrost siden klarveir og got Veir. En Star var her i heele Vinter. Kiælden kom først i Maaneden, Tordivelen saaes 23de Marts. Meget got Veir indtil Enden.

April begyndte med stille og Vestlig Vind og Skod og noget Regn. 6te April begyndt at Pløie. Tung og fugtig var Ageren. 11te maatte ophøre med Ploven for storm, og Uveir og Snees Skyld, thi det sneede lige til 16de – Sneen laae lige til Fiæren, næsten ¼ Al. høi, 18de begyndt atter at Pløye, da Veiret blev got og roeligt, 17de Erlen, 18de Muushomlen. – Kornet udsaaet 22de 10 dage varede Pløyingen – Sat Poteter 28de – Ryddet 27de. Giærdet 29de. - Maaneden endte med got, og behageligt Vaarveir.

Maji begyndte god, den første Uge afvexling med Regn og Solskin. Varme og Kulde, Vind sydlig og vestlig, og stille. 2den fæl storm sydost. – Siden got, varmt beqvæmt Foraars Veir. Framlagt 21de Maji. Siste 1 ½ Uge af Maaneden Kold og tør Nordvind.

Junius begyndte med Syndenvind og Regn og stærk Syndenvind, siden got Veir, noget kold Maanedens siste Uge, af Nord og Nordvestvind. Agrene tegner got, men det seer ud til lidet Græs –7 Soverdagen oplet, ledtskyet, og lidt Soelskind, stille Nordlig.

Julius got Veir i Begyndelsen, samt heele Maaneden. Meget varm og tør Luft med

nordlig Vind. Agrene bleve fleere Steder fordervne af heeden, høet tørt og got, men lidet. 11te Julii begyndt Slaatten. Paa 7MTeigen (Siumarketeigen*) 23 Læs, Strandateig 6 Læs, 8 Læs Indg.

Augusti begyndte med Sydlig Vind og heede. 3de meget Regn. 4de storm synden. 5te rasende storm Sydøst der giorde megen Skade vort Korn, dog var denne storm kun i Qvindherrit. 8de Aug. afslaaet. 6te skar noget Byg. Samme dag begyndte man Skurven i Skaalabygden. 12te Aug. all Høe inde. NB: Allt Høet meget tørt og god, hvilket ikke er hændet mig før. I Løen 154 Læs, I Stalden 36 Læs, Summa 190. Desforuden 6 Læs Høe fra i Fior i Stalden. Heele Maaneden deiligt, got, stille, varmt Veir. Opskaaret 31te Aug. Saa og for alle mine Granner, der end før jeg havde skiært Korn, saa deiligt Sommerveir mindes ey – 20de Sept. optaget Poteterne. 29de Slept paa Bøe.

Heele September Maaned det Skiønneste Veir.

October begyndte got, men 5te begyndte og syndenvind med Skod, Regn, som vedvarede med Afvexling til Maanedens Ende.

November Ustadigt og ondt Veir heele Maaneden. Natten og Morgenen til den 27de Orkan fra Vest og Nordvest med svær Torden og lynild. Skade skeete paa mange Steder, i sær i yttre deel af Sundhordlehn. Maaneden sluttede med Norden Vind og Kulde og

et besynderligt deiligt Metheor

December begyndte med stærk Kulde, og Nordost, hvilken kun varede kort, derefter Lyeveir. Aaret sluttede med deiligt stille østligt og lyt Veir.

1826

Januars første deel bragte megen Kulde og snee, men siste deel sydlig Vind, Regn og meget lyt Veir. Saa begyndte og

Februar og holdt ved den heele Maaned med Sydost og Syd, og Regn. 19de næsten Orcan fra Sydost giorde Skade paa Løvfaldstranden. Mit i Maaneden synnes Staren.

Marts begyndte som Februar endte. 10de var Varmen ved Sydostvind 15 grader. – 6te saaes Kiælden. – Det milde Veir vedvarede til 28de, dog med nogen Nattefrost og Jis paa Søen. – 27de Marts saaes fra Solens Opgang til Klokken 9 Formiddag et besynderligt deiligt Metheor, hvis lige ey de Ældste Folk havde seet. Luften var opfyldt med Snee – eller Jispartikler. Om Soelen var en lys Renbue farvet Ring, i denne Saaes 2de Bie Sole i N.Ø. og S.Ø. paralel med Horisonten var en lysende Bue. I denne saaes 2de svagt lysende Bie Sole i S.V. og N.V. disse Bie Sole dannede fleere modvendte regnbue farvede Buer, saa at den heele Himmel syntes ved disse

Buer at være inddeelte i visse Rum. De mest lysende Buer, hinanden modvendte, stode tet hen ved Zenit. Vinden begyndte om Morgen at blæse lidet fra Synden og holdt saaledes ved den heele dag. Dagen efter blæste om Natten stærk Synden Vind og Regn hvilket alt tiltog alt som det led frem paa dagen; Om Aftenen blev det en løs Storm med rasende Regn; Kl. 8 Sprang Veiret paa N.V. med fæle Sneebyer, som varede heele d. 29de indtil Maanedens Ende.

April begyndte med bedre Veir. 5te begyndt at pløie. 20de ferdig med alt. 22de Sat Poteter. Meget stygt og raadt Veir, i heele Vinden Svær Storm O.S. O. 21de, 22de 23de. Et stærkt Jordskiælv, 23de Kl. 1 1/4 Eftermiddag. Slutningen af Maaneden got men temmelig koldt Veir.

Maji Begyndte got med vakkert Veir. 2den Maji Løst Kreaturene. Megen Varme og tørke heele Maji Maaned, og Mangel paa Regn, dog staaer min Ager og Eng meget herlig.

Junius begyndte med koldere Luft, skyet himmel, skod, Vestlig Vind og Regn, men det forandrede sig snart til det deiligste og varmeste Sommer veir, som vedblev heele Maaneden. I de siste dage Torden og Floer.

Julius begyndte, som forrige Maaned Endte. Derpaa i Begyndelsen af Maaneden Afvexling med Regn og Solskin. I Midten af Maaneden Svær Torden, Sydlig Vind, Heede, og Regn indtil 21de, da det frøs om Natten. Siden til Maanedens Ende got Sommer Veir. 3de Julii begyndt Slaatten, men maatte holde inde med den i 10 à 12 dage for Regnens Skyld som fordærvede nogle Læs høe. 26de Julii begyndt at Skiære Byg paa Næs, 28de Skar mine Huusmænd Ryske og Byg paa Øjren Paa Siumarketeigen 24 Læs Høe aldeeles gode og tørre. Paa Feeten 9 Læs, paa Hæstemyren 15 Læs, torre uden at Sætes.

August Syd og Sydvest og Vest, Skod, Regn de første dage. 3de Aug. begyndt at skiære Byg og Ryske. 2den Aug. Saaet lidt Himmelkoern i Haven til et Forsøg; om det vilde voxe og blive skiært. hvilket rand op d. 6te Aug. 7 Læs høe paa Strandeeteigen. 10de Aug. afslaaet – 11te Ryske og Byg indkiørt ganske tørt og urrevet 14de Høet i Huus, paa Indgiærdet 8 Læs – i alt 200 Læs. Hvoraf 160 i Løen, 40 i Stalden. 14de begyndt skiære Havren. Alt korn i Huus d. 25de August. Got og urevet. August endte med stærk heede sydlig Vind, og Torden og Regn Byer.

September lidt nordlig de tvende første Dage. Meget got Veir til 9de da Sydvest og Syd, til deels Storm, med rasende Regn, derpaa W. og N.V. ligesaa med Regn, derpaa Syd med storm og Regn til 17de d. 12te giorde Elven Skade paa mit R/B...??, brød hist og her, og forandrede Sit Løb. Saa stor har ey Elven været, siden 9de og 10de december 1820. Til Maanedens Ende deiligt Veir, undtagen 27de og 28de da Sydost og Regn Rasede.

Heele October afvexlende høstveir, men ingen Nordenvind, Lidt Snee undertiden i Fieldene. Og gandske lidt Nattefrost.

November begyndte med got Veir, lidt Frost. 6te Snee i Fiæren. Lidet Frost og kun engang Snee. God lyt Veir heele Maaneden.

December heele Maaneden besynderligt got og lydt Veir. I dens siste dage Sydvest, Vest og Nordvest med Lyn og Torden og Sneebyer.

1827

Januarius

Begyndte med Sydvest, Vest og Nordvest, lidt Snee. End meere Snee og Kulde til Maanedens ende.

Februar begyndte med Østen vind og stræng Kulde, men 4de og 5te indtraf stærkt Tøeveir, Regn, Sydvest, saa al Snee smæltede. 6te Norden. Heele Februar meget kold, med Østlig Vind, noget Snee, got og klart Vinterveir, baade for Arbeide paa Landjorden, som Fisket paa Søen indtil 25de, da kom Sydost og Synden storm med Slud og Regn. Maanen tændtes ogsaa da.

Marts begyndte med rasende Sydost storm og Snee, næsten Orcan Nordvest med Snee d. 9de. d. 11te Orcan Sydøst. - 4de Saaes starren. 10de Kiælden. Heele Marts holdt ud med uroeligt og stormende Veir, Snee og Valleslæt og Regn, med hvilket slags Veir

April ogsaa begyndte. 3 april begyndte man paa Næs at pløie, 4de April Orcan Storm fra Sydvest og Vest. 8de April Saaes Erlen. 10de den brune Marihøne, 11te Muushomlen. 9de April begyndte jeg at pløje, men Uveir hindrede meget, saa og 5 helligdage, 25de færdig med Ploven. 27de og 28de sattes Poteterne. 30te ryddet Bøen. - got varmt Vaarvejr fra 5te til 22de April med Sydlig og Østlig Vind. 23de Megen Snee med Nordvest Vind, og kold til 28de April.

Maji begyndte meget kold, først 14de Maji kom Vaaren, samme dag hørtes Agerhønen og Gauken og den gule Marihøne og Tordivelen saaes - halve siste deel bestandig Vind fra Syd og Sydost. - Lidt Regn imellem.

Junius begyndte som Majus sluttede med Sønden vind og Regn. 8de Juni kom endelig vel Sommer Varmen, som vedvarede indtil, henimod Maanedens Ende. Regn, Skod og Uveir begyndte 26de, 7 Soverdagen bragte Skod, solskin, Regn.

Julius`s første 12 dage vare sande Uveirsdage. Saa at Slaat ikke kunde begyndes førend d. 12te . Den dag Sprang Vinden og til Norden. Uveir og Regn heele Juli, kun en og anden dag saameget Solskin at man fik høet dog nogenlunde got indberget. - Begyndelsen af

August var lig Julii. 6te Aug., blev Veiret got, med nordlig Vind og Solskin, hvilket vedvarede heele Aug., saa at al Høstning gik saare got, Afslaaet og indbragt høet d. 21de Aug. 217 Læs Høe, hvoraf 43 i stalden. Paa 7 Marketeigen 27 Læs, paa Indgiære 8 Læs, Strandeteigen 8 Læs – Jørgensholmen 4 Læs. Skaaret Byg og Ryske d. 20de August. Havren skaaaret d. 5te

September , som begyndte med lige saa deilitg Veir, som Aug. endte med. 9de Sept., kom Syndenvind og Regn, dog fik jeg min Havre indbærget nogenlunde urevet og uskad i de dage til 14de September optaget Poteterne 21de Sept. Heele siste deel af Sept. deiligt Veir, saa og

October lige til Enden deiligt got varmt Høstveir.

November begyndte med Nattefrost, nordlig Vind, Snee i Fiældene, storm Norden megen Snee. 4de og 5te alt ned i Fiæren. November var for det meste rolig, med lidt frost og Snee imellem. 20de var en rasende storm N.V.

December begyndte med Uveir og Storm fra Sydost og Syd. – 4de et rasende Uveir. Heele December et rasende Uveir med Regn og Storm fra Syd.

"helligdagene hindrede mig fra at begynde Plogingen"

1828

Januar begyndte med samme Veir – som vedvarede til 5te da kom Nordost med kulde og klar himmel, som vedblev til 19de. Der efter Sydlig Vind, Regn og lyeveir til Maanedens Ende.

Februar begyndte med samme Veir. – 6te begyndte got Veir med Sydlig og østlig Vind, klar Veir og lyt til 19de da kom Snee, som bedekkede Jorden i 6 dage. Staren kom 26de.

Marts Meget uroelig og omløbende Vind og Veiret vaat med meget Regn heele Maaneden til dens Ende.

April begyndte med vestlig og nordlig Vind, Hagl og Snee, især 7de og 8de, tilligemed Svær kulde Nat og Dag. Deels kulde, Frost og Snee, deels helligdagene hindrede mig fra at begynde Plogingen, førend for alvor den 11te, altsaa en Uge sildigere, end sædvanligt. – 10de Storm Sydost med Snee i Luften, styg og fæl kold Luft i det heele. D. 14de fornæmtes lidt Vaarluft og Varme. Muushomlen 14de. 18de færdig med Pløjning og Kornets Udsaaning. – 23de færdig med alt. 22de den brune Marihøne - 26de Ryddet Bøen . 25de kom tykt Veir fra Syd og Vest med Regn og Snee i Fiældene, noget kold, som vedvarede til 27de. April sluttede med Sydlig, Vestlig og nordvestlig Vind. 29de var 10 grader Varme, 30te kun 5. – 30 April løst Kreaturene.

Maji begyndte kold, men gav dog got, og nyttigt Foraarsveir. 19de Maji hørtes her Gauken, 17de Aakerhønen. – heele Maji got og varmt og frugtbart Veir.

Junius begyndte med Sydlig Vind og Majvarmen forsvandt, dernæst vestlig og nordvestlig Vind med Hagl og Snee i Fiældene, som vedvarede indtil d. 12te, da kom Sommer med Solskin og Varme, og holdt ved heele Maaneden, saa al Ager og Bøe lover meget got. – 27de Juni, 7 Soverdag lidet skyet, men ikke Regn.

Julius begyndte med svær Varme, og stærk Torden, sydlig og vestlig Vind – Og Regn, indtil 18de da kom Solskin og Høevejr. Begyndt Slaatten d. 7de Julii, Det jevnlige Floe-Veir vanskeliggiorde Høets Indbiærgning, dog det høe, som kom ind i denne Maaned, er ret got. 28de skar mine Huusmænd deres Byg paa Øjren – Nord og Nordvestlig vind har hersket Norden for og ude ved Havet, her under Fiældene næsten bestandig stille, lidt østlig og skod, indtil Maanedens Ende.

August Begyndte netop som Julius endte (NB i Julii Maaned var det lidt Torden 2 – 3 gange) 1ste og 2den Aug. skar jeg min Ryske og Byg. – Paa Indgiærdet var 8 Læs Høe, paa Strandateigen 8 Læs, Paa Siumarketeigen 37 Læs – Qvædehuusdalen og Øjren 30 Læs – Afslaaet d. 13de August altsaa varede Slaatten i 27 dage. Ryske og Byg og Høet indkiørt d. 16de Augusti. – I Stalden 48 Læs, i Løen 226 Læs – til sammen 274 Læs. Saa meget Høe har der ikke været i min Tid paa Malmanger, som nu er 26 Aar, hvert straa aldeles ufordærvet; alt got og tørt. – Opskaaret Havren d. 25de August. - Havren i Huus d. 4de Sept: formedelst Skod og Slette.

September begyndte med stille og skod, efter at de siste dage af August havde været mindre taagede og varme. – 17de Sept. færdig med Poteternes Optagelse. Fik 80 Td. 18de Slept paa Bøe. Deiligt høstveir til 27de, da kom fælt Regn og Vind, som nedfaldt til Maanedens Ende.

October begyndte med fælt Regn og Sydvest – var meget Uroelig. 5te Storm Sydost, 12te Storm Syd. 17de Storm Vest, Nordvest og Nord. Samme dag Snee i Fiæren – Afvexlende med got og ondt Veir indtil Enden.

November begyndte med Syd og Sydvest, Snee i Fiældene, dog lye Veir. – Besynderligt got veir indtil 21de men derfra til Enden rasende Uveir med Storm fra Syd, Sydvest, Vest med Torden og Lynild.

Desember begyndte lige saa fæl og holdt troligt ud med Lyeveir, Regn Sydlig Vind og Storm, undtagen 26 da Østen og megen Snee, som varede til 29de. 31te sluttede Aaret med Rasende Storm Syden og fælt Regn.

1829

Januar begyndte med lidt kulde og østlig Vind, hvormed den holdt ud lige til Enden,

og nød vi da deiligt Veir.

Februar begyndte, som Januar endte – den holdt ud med kulde, Snee og deiligt Vinterveir.

Marts begyndte med lidt tøeveir, men snart kom Frost og Snee, i sær stærk Nattefrost. Østlig og Sydostlig Vind, tildeels Storm, hvormed den og endte.

April begyndte, som Marts sluttede. Begyndt at pløie 6te April, men Frosthellere var ned i Ageren, desuden hindrede Nattefrost og helligdagerne Pløiningen – 18de vare vi dog færdige med den. – Heele Maaneden var kold, og et for Vaaren usædvanligt ufiælgt Veirligt viste sig, med Snee og Valleslætte. – Med saadant Veir sluttede Maanen. – og

Maji begyndte med samme Slags. 2den Maji sat Poteter. 3de Maji fæl Syndenvind, Snee og Regn, meget kold. Halvdeelen af Maji Sydlig Vind med Regn. Den siste halvdeel, nordlig og klar og tør.

"Drag i Søen og storflod i de første dage betydede ondt Veir, som vi og fik"

Junius Meget got Sommerveir, men Syvsoverdag øsende Regn. –

Heele Julii Maaned afvexlede med Floer, Regn, Sydlig og Vestlig Vind temmelig varm vare disse Maaneder. – 8 Julii begyndt Slaatten, maatte holde op næsten 14 dage for Regnens skyld. –

Færdig med Slaatten 20de Augusti. Læs Høe 214, hvoraf 42 Læs i Stalden – Skruvet Byg, Ryske og Flaathavre fra 10de til 15de Augusti. Korn brav tørt ind. Heele august afvexlende med al Slags Vind og Veir.

September Sydost og Syd, stærk megen Regn, 12te Sept. Havren i Huus, temmelig forrevet. – Drag i Søen og storflod i de første dage betydede ondt Veir, som vi og fik. – 19de Sept. Poteter optaget – in Summa 60 Td. – Slept paa Bøe. – Stygt Veir, Torden og Børtinger * – Jevndøgns Tider Samt Snee i Fiælderne. – Siden afvexlende Veir til Maanedens Ende.

(I. Aasen forklarer ordet Bør slik: »smaat Hagl eller Sneefald som ligner Hagl»

Octobers første tredie deel var meget ustadig og stormende, dens anden tredie deel gav got Veir og Nattefrost, dens siste Tredie deel, stygt og stormende Veir.

November begyndte med nordlig Vind, dernæst rasende Storm Sydvest, vest og Nordvest med fæle Byer. – Fra 14de nordlig og østlig og stille (efter at nogen Snee var falden) Frost og kulde ligetil Maanedens Ende.

December begyndte, som November endte. – Meegen Kulde, Jis, Snee, østlig Vind

"I dag 31te Augusti erklærer jeg Sommeren for yderst ugundstig, saa at man maae kaldet Aaret: et Uaar."

til Aarets Ende.

1830

Januar og Februar bragte megen Stræng Vinter i en hver henseende.

Marts begyndte med samme slags Veirligt og holdt ud til 8de, siden bestandigt Uveir fra Syd, Sydvest og Nordvest, Regn og Valleslet; der sluttede med NV. Snee og Stærk Frost. –

April begyndte blid, men stærk Nattefrost – de 14 siste dage i April var skiønne goveirsdag.

Maji begyndte med deiligt varmt og østligt Veir og Luft. – Min lange Fraværelse foraarsagede, at jeg intet siden har opskrevet. – Begyndt Ploven d. 5te April, endt 20de Vejret var taaleligt beqvæmt. Begyndt Slaatten 6te Julii. Regn og Uveir hindrede meget Slaatten og højningen. – 18de Aug. afslaaet, 19de Aug. alt Høe indbiærget. I Løen 128 Læs, i Stalden 34 Læs, summa 162 Læs. Høet kom taaleligt got i huus. – Paa 7Mteigen (Siumarketeigen*) var 22 Læs, paa Indgiære 6 Læs – paa Strandateigen 5 Læs – begyndt skurven 11te Aug. skaaret da flaat havre, Rysken og Bygget. –

Maanederne Junii, Julii, August vare kolde, og Regnfulde, dog ikke stormende; men man maae sige at man her egentlig Sommer har haft. Yderst lidet Høe, ingen Slags Frugt af Træer, Kornet lidet, som kom vaat og raat i Huus. I dag 31te Augusti erklærer jeg Sommeren for yderst ugundstig, saa at man maae kaldet Aaret: et Uaar. Yderst lidet Mælk i Kiørene.

September begyndte slet, med Snee i Fiældene, Regn og Kulde. – færdig med Skurven d. 7de September. 2den September begyndte Veiret at batne. Østlig Vind og klart fremskyndede Skuren. Goeveiret vedvarede indtil – 9de Sept. indkiørt alt Kornet tørt og urevet. – 14de Sept. optaget Poteter, hvis Tøndetal blev 65.

Åslaug Ommundsen:

Tidebøner via data

- breviarium frå ca. 1200 bak inventarlista frå Hålandsdalen

I 1908 vart ei handskriven legebok frå ca. 1600 innlevert til stiftsarkivar i Bergen dr. Just Bing av hr. lærer Næss. Handskriftet var innbunde i eit eldre pergamentomslag som vekte Bings interesse. Han såg at omslaget kom frå ei latinsk messebok, men at det var skrive eit brev på norrønt på innsida. Pergamentbladet vart dermed løyst frå boka og nærare undersøkt. Bing konstaterte at den norrøne teksten var eit kyrkjeinventar frå Hålandsdalen kyrkje (i Fusa, Hordaland), datert 1306, og dermed landets eldste kyrkjeinventar.[1] Bokomslaget vart kjøpt inn, og er framleis i Statsarkivet i Bergen. *Den andre sida* av fragmentet har på langt nær fått same merksemd som kyrkjeinventaret, sjølv om her finst eit av dei kjærkomne liturgiske fragmenta som mot alle odds har overlevd frå mellomalderen.

1. Såpe, løysemiddel og databehandling

Kyrkjeinventaret frå Hålandsdalen er skrive på den midtre delen av eit blad frå ei liturgisk bok. Toppen og botnen av bladet er skore bort, slik at me sit att med den midtre delen, som er ca. 15 cm. høg og 22 cm. brei. Det opphavlege bladet var i kvartformat, og har nok vore litt større enn dagens A4. Det er to spalter, ca 9 cm. breie, som har stått på same boksida. Bretten mellom spaltene er sekundær, med saumhol langsetter. Manuskriptet har hatt musikknotasjon på fire, sannsynlegvis raude, notelinjer, men noteteikna er det diverre umogleg å lese. Dei enkle initialane på fragmentet er i raudt og ein mørkare farge som sannsynlegvis har vore blå eller grøn.

Fragmentet er i ei forferdeleg forfatning, for å seie det mildt. Bing skildrar korleis eit par omgangar med såpevatn til slutt gjekk ut over blekket. Men: »...skriften lot sig lykkeligvis igjen fremkalde ved overstrykning med tannin-opløsning.» Sidan vart dokumentet behandla med dei organiske løysemidla benzen og karbontetraklorid, og deretter overstroke fleire gonger med tannin. (Dagens konservatorar ville valt ein annan framgangsmåte…). Yttersida av pergamentomslaget, altså den liturgiske sida, er særs slitt og mørk, og er i atskillig verre stand enn innsida. Det er nok først og fremst ei følgje av funksjonen bladet har hatt som smussomslag i to-tre-hundre år, men å ha rolla som »stebarnet» under omgangane med såpevask og kjemisk behandling har heller ikkje gjort situasjonen betre.

I transkriberinga av den vanskeleg leselege teksten har datateknologien komme oss til hjelp. Ved Statsarkivet i Bergen er fragmentet manipulert digitalt i Adobe photoshop. Kvar fargenyanse er kopiert til forskjellige lag, og sidan er kvart lag forsterka eller svekka avhengig av kor mykje interessant informasjon det inneheldt.

Arbeidet er gjort av Tom Myrvold ved Statsarkivet. Takk til statsarkivar Yngve Nedrebø for info om dette. Denne metoden har faktisk fått fram ein versjon som umiddelbart er langt lettare å lese enn originalen.

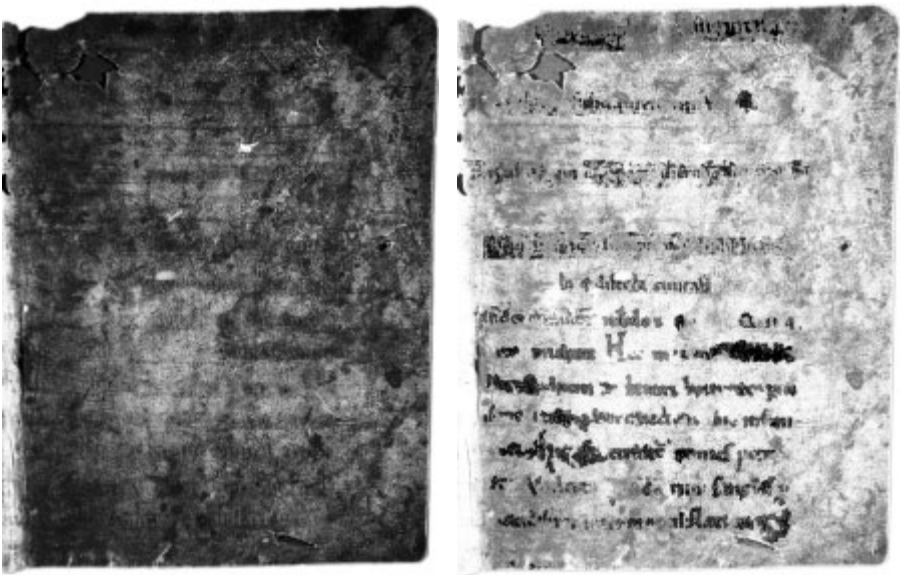

Inventarlista frå Hålandsdalen kyrkje 1306. Til venstre er det umanipulerte biletet, til høgre det "vaska"

2. "Sæle er dei som bur i ditt hus"

Den latinske teksten på fragmentet viste seg å innehalde delar av sekst, non og 2. vesper frå feiringa av tidebønene på kyrkjemessedagen (kyrkjevigslinga eller den årlege festen for denne). Teksten er attgjeven nedanfor i linjer som fylgjer originalen. Forkortingane er stillteiande oppløyste. Teiknsetjinga er modernisert, ikkje minst av di det er vanskeleg å sjå kva dei originale teikna har vore. Rubrikkar er i kursiv. Initialar over to linjer er markerte med feite typar. Tekst under musikknotasjon er markert med mindre font, som i originalen.

( ): Mine kommentarar

[ ]: Mine utfyllingar der teksten er uleseleg i handskriftet

Latinsk tekst

[Domum tuam, domine,] decet sanctitudo [in
lon]gitudinem dierum. Beati qui habitant in domo.

Deus qui sacrandorum tibi auctor *Collecta*
es munerum, effunde super hanc oracionis
domum benedictionem tuam, ut ab omnibus
hic nomen tuum inuocantibus defensionis
tue auxilium sentiantur (*sic*); per; ad nonam *Capitulum*
Fundamenta templi huius sapiencia sua fu
ndauit deus; seuiant uenti et fluant fl
umina; non possunt eam mouere [cum
fun]data est supra petram.

[Beati qui] habitant in domo tua, domine, [in
secula seculorum laudabunt] te [...] domu[.]

(Lakune: Botnen på venstre spalte og toppen på høgre spalte manglar)

[tua] celestib[us amplificetur] augmentis; per;

A[ngulare] fundamentum lap[is
Christus] missus est, qui c[ompage parietum in utroque nec-
titur, quem sion sancta suscepit in quo credens permanet.
Omnis illa deo sacra] et dilecta ciuitas, [plena modulis
in l]aude et [canore] iubilo, [trinum deum unum quoque]
cum [feruore] predicat. H[oc] in [templo summe]
deus [exoratus] adueni, et [clementi] bonitate precum
u[ota suscipe, largam] benedictionem hic infun-
de [iugiter]. Hic promereantur omnes petita
ad[quirere], et adepta [possidere] cum sanctis per-
[enniter, para]disum [introire tr]anslati [in requiem.]

Den siste linja i høgre spalte indikerer at det bortskorne pergamentet inneheldt bøna *Deus, qui de vivis et electis lapidibus eternum maiestati tue condis habitaculum, auxiliare populo supplicanti ut ecclesia tua celestibus amplificetur augmentis.* Denne bøna er brukt både i Sarum-liturgien (Salisbury) og i Lund på kyrkjemessedagen. Delen av spalta som kjem nedanfor fragmentet har truleg innehalde siste vers av hymna *Angulare fundamentum*: *Gloria et honor Deo usquequaque altissimo, una patri filioque inclito paraclito, cui laus est et potestas per eterna secula.*

3. Breviarium frå ca. 1200 - eit norsk produkt?

Dei liturgiske ledda i teksten avslører at fragmentet kjem frå eit *breviarium*, altså ei samling av tekstar, bøner og songar til tidebønene (i motsetning til eit *missale*, eller messebok, som er tekstar, bøner og songar til messa). I mellomalderen skulle geistlege og klosterfolk feire sju tidebøner om dagen og ei om natta. Med så mange faste og varierande ledd, vart kyrkjene pålagde å ha handbøker for å sikre at feiringa gjekk rett for seg. Eit breviarium, eller tidebønebok, inneheldt først tidebønene for søndagar, vekedagar og kyrkjehøgtider gjennom året (*temporale, de tempore*). Deretter kom som oftast generelle modellar for feiringar av ymse slag (*commune sanctorum*), og til slutt kom helgenfestane etter tur (*sanctorale, de sanctis*). Dei liturgiske bøkene kunne vere både med og utan musikknotasjon.

Som nemnt er den bestemte festdagen som er skildra i dette fragmentet, feiringa av kyrkjevigslinga (*dedicatio ecclesiae*) eller årsfesten for denne (*anniversarium dedicationis ecclesiae*). Årsfesten blei gjerne feira med dei same tekstane, songane og bønene som sjølve vigslinga. Ei nybygd kyrkje skulle vigslast av biskopen, og datoen for vigslinga, kyrkjemessedagen, var ein viktig festdag som vart markert kvart år. Gongen i tidebønene på denne festdagen sto som regel sist i *commune*-delen av breviariet. Dermed kom festen anten midt i breviariet, eller - dersom breviariet var delt inn i to bind, eit *de tempore* og eit *de sanctis* - på dei siste sidene i *de tempore*-bindet.

I fragmentet frå Hålandsdalen kjem me inn omtrent midtvegs i kyrkjevigslingsfesten, i slutten av den vesle tidebøna kalla sekst (= sjette time, ca. kl. 12.00) Bevart i første spalte er også første del av *non* (= niande time, ca. kl. 15.00). Andre spalte inneheld hymna frå 2. *vesper*, kveldsbøna (ca. kl. 17.00). som var ei av dei sentrale tidebønene. Store festdagar, som kyrkjemessedagen, byrja med første vesper kvelden før sjølve festdagen. (Denne praksisen har me og i dag ved at kyrkjeklokkene ringer høgtidene inn klokka 17.00 kvelden før, på aftan.)

Ei grundig paleografisk undersøking blir vanskeleg å få til i dette tilfellet, av di så lite tekst er bevart og tilstanden er så dårleg. Likevel er det ein del trekk ein kan påpeike. Skrifta på den liturgiske sida av fragmentet har fleire trekk som trekkjer manuskriptet tilbake til ca. 1200. Skrifta har ei utprega rund form, og har bua eller bølgete nasalstreker (forkortelsar for m og n), ikkje rette, som blei vanleg allereie på slutten av 1100-talet. Fenomenet som blir kalla junktur, eller »biting», nemleg at runde former deler midtstrek, eit trekk som blir vanleg frå ca. 1200, ser me heller ingen teikn til. Den eldre, rette, d-forma er til dømes brukt i ordet *domus*, hus, som i denne teksten naturleg nok blir gjenteke fleire gonger. Rund d blir brukt i nest øvste linja i venstre spalte, men utan at d og o deler midtlinje. Andre trekk som kan påpeikast er skråstrek over l ved to høve: *auxilium*, l. 7, venstre spalte, og det vanskeleg leselege *laudabunt*, siste linje, venstre spalte. Seip forklarar ein slik skråstrek som brukt på ord som skal uthevast, i dei tilfella der det ikkje tyder

dobbelt-l (og det gjer det ikkje her).[2]

Skrifta er fin og relativt jamn, men manuskriptet er eit enkelt bruksmanuskript. Eg ser ingen grunn til at breviariet ikkje skal vere skrive i Noreg.

4. Plukk og miks-liturgi?

Føreskrifta for liturgien i erkebispedømmet Nidaros, *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* (ON), var ferdig utforma på byrjinga av 1200-talet. Før den tid var Noreg, som dei fleste andre stader på 1100-talet, prega av ein ueinsarta liturgi, noko som vart sett på som eit problem. Vårt fragment frå Hålandsdalen er sannsynlegvis skrive *før* ein etablert Nidaros-ordo kunne få innverknad på messebøker og breviaria rundt om i landet.

Noreg var påverka av fleire forskjellige praksisar frå gammalt av. Frå 1043 låg me under kyrkjeprovinsen Hamburg-Bremen, frå 1102 under Lund, og først i 1152 vart Nidaros eigen kyrkjeprovins. Samstundes har Englands rolle i kristninga av Noreg også fått innverknad på liturgien. Lilli Gjerløw, som har undersøkt songane til tidebønene, har funne at både Lund og dei engelske sekulære og monastiske ordningane har hatt ein sterk innverknad.[3] Ho meiner at Nidaros også før ordoen er prega av ein liturgi som plukkar frå forskjellige tradisjonar, og at liturgien på kyrkjemessedagen er eit typisk døme på dette.[4]

Eg har ikkje hatt høve til å samanlikne vårt fragment med ordningane for Lund eller Bremen. Den opphavlege ordninga for Lund frå 12. århundre er tapt, men me har det langt seinare *Breviarium Lundense* (trykt 1517). Dei mest kjende engelske sekulære ritene Sarum, York og Hereford er lettare tilgjengelege. Kollektbøna for sekst, *Deus, qui sacrandorum*, finst ikkje i denne forma korkje i den seinare ON eller i Sarum, York eller Hereford. Bøna er ei av tre bøner for kyrkjevigsling i *sacramentariet* (bøneboka) som er kjent som *Hadrianum*, men vår versjon har *sentiantur* for det grammatikalsk korrekte *sentiatur*. Kapittel-lesinga for non, *Fundamenta templi huius*, stemmer overeins med den seinare ON, men ikkje med dei tre engelske ordningane. Bøna *Deus qui de vivis* som også står i Hadrianum, er brukt i Salisbury og messa i Lund, men førekjem ikkje i ON. Hymna *Angulare fundamentum* er eigentleg femte vers av hymna *Urbs beata Hierusalem*, som vart delt i to. Medan vårt fragment og York har *Angulare*, har ON og Hereford her *Urbs beata*.

Den grunnleggjande delen av kvar tidebøn er resitasjonen av Davidssalmene, innleia av antifonar. Desse blir vanlegvis oppgjevne i breviariet. Non har i dette fragmentet ingen spesifisert antifon. På dei fleste sundagar og særskilde festdagar, der *laudes* (første tidebøn om morgonen) fekk spesielle antifonar, fekk dei små tidebønene (prim til non) fordelt antifonane frå laudes, ein til kvar; den første antifonen til prim, den andre til ters, den tredje til sext og den femte til non. Den fjerde antifonen under laudes vart som oftast forbigått. Å ikkje spesifisere antifonen

for dei små timane er her normalt, sidan non ville blitt tildelt femte antifon frå laudes.

Fragmentet har fellestrekk med den seinare ON (kapittel-lesing og responsorium for non), men har og fleire element som ikkje finst her. Det er og forskjellig frå dei engelske sekulære ritene Sarum, York og Hereford; kapittel-lesinga for non ikkje finst i nokre av desse. Det gjer heller ikkje kollektbøna for sekst, *Deus, qui sacrandorum tibi auctor* (sjølv om slutten av bøna, med ei anna innleiing, finst i Sarum). Fragmentet frå Hålandsdalen inviterer så absolutt til eit nærare studium av liturgien for kyrkjemessedagen. Ikkje minst vil det vere interessant å få eit større grunnlag for å vurdere om fragmentet støttar opp om den norske tendensen til plukk- og miks-liturgi.

5. Står breviariet sjølv i inventarlista?

Kyrkjeinventaret reknar opp fylgjande bøker: Eit missale de tempore og de sanctis gjennom året. Dessutan *denne legende* (merk) gjennom året, samt eit *aspiciens* de tempore og de sanctis gjennom året, eit gammalt psaltar, ei lita hymnebok, eit lite psaltar, eit godt commune suffragium og ei handbok.

Boktypen *aspiciens*, som førekjem i dei to eldste inventara, Hålandsdalen og Ylmheim, førekjem i norske og islandske kjelder som ei standardbok. Boknamnet skal truleg tolkast som eit breviarium snarare enn eit antifonarium (som berre inneheld de sungne ledda).[5] *Aspiciens* er nemleg namnet på første liturgiske *historia*, eller *officium*, i kyrkjeåret, »historia Ysaye», som byrjar med vesperen 1. søndag i advent. Namnet *aspiciens* viser til responsoriet etter første lesing i den nattlege tidebøna matutin, *Aspiciens a longe*. Dei forskjellige liturgiske *historiae*, eller *officier*, fekk tradisjonelt namn etter responsorieleddet etter første lesing.[6]

Kyrkje-inventarlista passar så fint inn på fragmentet at det ved første blikk ser ut til å vere rein gjenbruk av ei avlegs messebok, men ting tyder på at det ikkje er så enkelt. Desse argumenta talar for at inventaret var skrive inn i boka medan ho var heil og framleis i bruk:

Det er ord nedst på kanten som ser samtidige ut med inventarlista, men som er kutta av. Det skulle tyde på at lista er skoren ut av boka på eit seinare tidspunkt.

Dersom denne boka hadde vore delt inn i to bind, som dei ofte gjorde, kunne godt kyrkjevigslingsfesten, og dermed inventaret, stått som det siste i kodeksen. Breviariet vart gjerne delt nettopp mellom *commune*- og *sanctorale*-delen, før ein byrja på helgenfestane. Då ville sida etter kyrkjemessedagsfesten godt kunne vere tom, og ein høveleg stad for ei inventarliste.

Eit punkt på lista er »It*em* þessæ legenda p*er* annu*m*» (dessutan *denne legende* gjennom året). Bing meiner at *denne legende* må forstås som »den 'læsebok', hvor

inventaret er indført, altsaa 'nærværende læsebok'».[7] Dette er det absolutt grunnlag for utifrå formuleringa i teksten.

Det er nokre problemer i høve til dette:

Den liturgiske boka som kjem fram i den latinske teksten på baksida er ikkje ei »legenda» i tradisjonell forstand. Ei legenda inneheldt tekstlesingar, blant anna hagiografisk materiale, for matutin, medan dette snarare ser ut til å vere eit standard breviarium, eller eit *aspiciens*, dersom me skal ta desse termene for å vere meir eller mindre synonyme.

Det finst skraper på pergamentet på sida inventar-sida. Dei er skråstilte og ca. 1-2 cm. lange. Eg har ikkje vore i stand til å sjå teikn til liturgisk materiale under den eventuelle rasuren.

Nokon absolutt konklusjon i høve til dette vågar eg ikkje å trekkje. Har "legenda" her ei generell tyding, heller enn å vere ein term for ei liturgisk bok? Uttrykket "cantando seu legendo" (å synge eller lese) i tilknytning til tidebøner mm., som ein kan sjå i enkelte dokument, opnar for så vidt for at me kan tenkje i den retning.[8] Ein eventuell rasur under inventarlista (dersom det er det) kan også vere ei tidlegare liste på same staden som er skrapt bort for å gje plass til ein oppdatert versjon. Det er difor godt mogleg at den legenda det blir referert til i inventarlista faktisk er ei litt "lettvint" henvising til breviariet lista sjølv sto i. I alle tilfelle har me her bevart eit spanande vitnesbyrd om tidleg liturgisk praksis i Noreg, inkludert opplysningar om kor handskriftet vart brukt i mellomalderen, noko som er sjeldan vare. Mange spørsmål står framleis opne, men med databehandlinga av den "uleselege baksida" av kyrkjeinventaret vart det første steget tatt til større kunnskap om fragmentet. Samstundes kan ei ny kjelde føyast til for den norske liturgien i mellomalderen, som er eit veksande felt i mellomalderforskinga.

Bibliografi:

AN, sjå Gjerløw
Bing, J.: »Norges ældste kirkeinventar. Et arkivfund.» *Bergens Museums Aarbog* 1909. Nr. 13, s. 1-5.
DN: *Diplomatarium norvegicum, I- , Christiania 1849-*.
Frere, W.H., Brown, L.E.G. (ed.): *The Hereford Breviary*, ed. from edition of 1505. 3 vols. HBS 26, 40, 46, 1904-15.
Gjerløw, L.: *Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae* (Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 3), Oslo 1979.
Gjerløw, L.: *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae* (Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi 2), Oslo 1968.
Lawley, S. W. (ed.): *The York Breviary, Breviarium ad usum insignis Ecclesie Eboracensis*. 2 vols., Surtees Soc. 71, 75, London 1880-83.
Maskell, W.: *Monumenta ritualia ecclesiae Anglicanae : or, Occasional offices of the church of England according to the ancient use of Salisbury, the Prymer in English, and other prayers and forms / with dissertations and notes by the Rev. William Maskell* .. London 1846-47.
ON, sjå Gjerløw
Seip, D. A.: "Palæografi. B. Norge og Island", *Nordisk Kultur* 28 B, Oslo 1954.

---

1 Bing, Just: »Norges ældste kirkeinventar. Et arkivfund.» *Bergens Museums Aarbog* 1909. Nr. 13, s. 1-5.
2 Seip, D. A.: "Palæografi. B. Norge og Island", *Nordisk Kultur* 28 B, Oslo 1954, s. 17.
3 Gjerløw, L.: *Antiphonarium Nidrosiensis Ecclesiae*, Oslo 1979, s. 215.
4 Ibid. s. 219.
5 Jf. Gjerløw, L: *Ordo Ecclesiae Nidrosiensis*, Oslo 1968, s. 33n.
6 *The Hereford Breviary*, ed. from edition of 1505… by W.H. Frere & L. E. G. Brown. 3 vols. HBS 26, 40, 46, 1904-15, bind I, s. 418.
7 Bing, J, s. 5.
8 Diplomatarium Norvegicum 9, 74: "…cantando vel legendo officium mortuorum." Jf. også DN 4, 91 og DN 5, 193.

ISSN 1501-4436